मानवअधिकार, लोकतन्त्र र सिमान्तकृत समुदाय

नेपाल मानवअधिकार संगठन
Human Rights Organisation of Nepal

Human Rights Organization of Nepal (HURON)

मानव अधिकार, लोकतन्त्र र सिमान्तकृत समुदाय

Human Rights, Democracy and Marginalized Communities

सम्पादन/संकलन:

इन्द्र प्रसाद अर्याल | कल्याण पोख्रेल | टिका डांगी | मधुसूदन उपाध्याय

प्रकाशन वर्ष: २०८३

नेपाल

HURON — प्रकाशक परिचय

नेपाल मानव अधिकार संगठन (HURON) को स्थापना १० डिसेम्बर १९८८ मा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवसको अवसरमा नेपालको पहिलो मानव अधिकार संगठनको रूपमा भएको हो। तीन दशकभन्दा बढी समयदेखि HURON नेपालमा मानव अधिकार संरक्षण, लोकतान्त्रिक शासन र कानुनको शासनको क्षेत्रमा अग्रणी भूमिका निभाउँदै आएको छ।

१. सांगठनिक परिचय

स्थापना	१० डिसेम्बर १९८८ (अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस)
कानुनी हैसियत	गैर-राजनीतिक, गैर-नाफामुखी, गैर-सरकारी संगठन
दर्ता विवरण	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौं | सम्बद्धता: समाज कल्याण परिषद् | PAN दर्ता तथा कर छुट प्राप्त
भौगोलिक उपस्थिति	राष्ट्रव्यापी — नेपालका सबै ७७ जिल्ला र ७ प्रदेशमा
सम्पर्क व्यक्ति	श्री इन्द्र प्रसाद अर्याल, अध्यक्ष
ठेगाना	१७१ सहयोगमार्ग, आनन्दनगर, काठमाडौं | G.P.O. Box ५४२४
फोन	+977-9851058368
इमेल	huron.nepal@gmail.com | info@huronnepal.org
वेबसाइट	www.huronnepal.org

प्रमुख कार्यक्षेत्रहरू

- संक्रमणकालीन न्याय र जवाफदेहिता
- रणनीतिक मुद्दा तथा निःशुल्क कानुनी सहायता
- लोकतन्त्र, कानुनको शासन र नागरिक स्वतन्त्रता
- निर्वाचन अनुगमन र निर्वाचनी अखण्डता
- मानव अधिकार अनुगमन र वकालत
- शान्तिनिर्माण र द्वन्द्व समाधान

२. पृष्ठभूमि र इतिहास

नेपाल मानव अधिकार संगठन (HURON) को स्थापना १० डिसेम्बर १९८८ मा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवसको अवसरमा नेपालको पहिलो मानव अधिकार संगठनको रूपमा भएको हो। स्थापनाकालदेखि नै HURON एक गैर-दलीय, सदस्यता आधारित संस्थाको रूपमा मानव मर्यादा, लोकतान्त्रिक स्वतन्त्रता र संवैधानिक शासनको संरक्षणप्रति प्रतिबद्ध रहँदै आएको छ।

HURON ले सन् १९९० को जनआन्दोलनमा सक्रिय भूमिका निभाएको थियो र अधिकारमा आधारित वकालत तथा नागरिक परिचालनमार्फत बहुदलीय लोकतन्त्रको पुनःस्थापनामा योगदान पुऱ्याएको थियो। राजनीतिक अस्थिरता, सशस्त्र द्वन्द्व र लोकतान्त्रिक संक्रमणका विभिन्न कालखण्डमा संगठन एक स्वतन्त्र र विश्वसनीय राष्ट्रिय मानव अधिकार आवाजको रूपमा स्थापित भएको छ।

द्वन्द्व र द्वन्द्वोत्तर कालखण्डमा HURON ले मानव अधिकार अनुगमन, मध्यस्थता, वकालत र पीडित सहयोगमा संलग्न भई बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने, यातना दिने र दण्डहीनताको कडा विरोध गऱ्यो। संगठनले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (NHRC) को स्थापनाका लागि वकालतमा योगदान पुऱ्याएको थियो र जवाफदेहिताका संयन्त्र तथा न्यायिक स्वतन्त्रता सुदृढ गर्नमा निरन्तर संलग्न छ।

HURON ले सन् २००५ को राजकीय अधिग्रहणको कडा विरोध गर्दै संवैधानिक व्यवस्था र नागरिक स्वतन्त्रताको रक्षा गरेको थियो। सन् २००६ पश्चातको कालखण्डमा HURON संक्रमणकालीन न्याय सुधार, रणनीतिक मुद्दा, निर्वाचन अनुगमन र पीडितकेन्द्रित कानुनी वकालतमा एक अग्रणी राष्ट्रिय संस्थाको रूपमा स्थापित भएको छ।

प्रमुख ऐतिहासिक पड़ावहरू

- १९८८ — अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवसमा नेपालको पहिलो मानव अधिकार संगठनको रूपमा स्थापना
- १९९० — लोकतन्त्र पुनःस्थापनामा सक्रिय भूमिका
- २००० — राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (NHRC) स्थापनाका लागि वकालत
- २००५ — राजकीय अधिग्रहणको विरोध; संवैधानिक व्यवस्थाको रक्षा
- २००६ पश्चात — संक्रमणकालीन न्याय, रणनीतिक मुद्दा र निर्वाचन अनुगमनमा नेतृत्व

३. दृष्टिकोण, लक्ष्य र रणनीतिक उद्देश्यहरू

दृष्टिकोण (Vision)

एउटा न्यायपूर्ण, लोकतान्त्रिक र समावेशी समाज जहाँ मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय मानकअनुसार अभ्यास गरिन्छ।

लक्ष्य (Mission)

HURON ले उल्लंघनको अनुगमन गरेर, जवाफदेहिताका लागि वकालत गरेर, पीडितकेन्द्रित कानुनी सहयोग प्रदान गरेर, लोकतान्त्रिक संस्थाहरू सुदृढ गरेर र अधिकारमा आधारित वकालत तथा रणनीतिक मुद्दामार्फत शान्तिपूर्ण द्वन्द्व समाधानलाई प्रोत्साहित गरेर मानव अधिकारको प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्दछ।

रणनीतिक उद्देश्यहरू

जवाफदेहिता र कानुनको शासन

- रणनीतिक मुद्दा र संवैधानिक उपचारमार्फत दण्डहीनताको अन्त्य
- स्वतन्त्र, पीडितकेन्द्रित न्याय संयन्त्रको प्रवर्द्धन
- मानव अधिकार मानकसँग मेल खाने कानुनी र नीतिगत सुधारका लागि वकालत

लोकतान्त्रिक शासन

- नागरिक स्वतन्त्रता र संवैधानिक अधिकारको संरक्षण
- स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय निर्वाचनको प्रवर्द्धन
- शान्तिपूर्ण संवाद र अहिंसात्मक द्वन्द्व समाधानलाई प्रोत्साहन

सामाजिक समावेशिता र न्याय

- महिला, पीडित, द्वन्द्व प्रभावित, शरणार्थी र अल्पसंख्यकका अधिकारको उन्नयन
- संरचनागत विभेद र बहिष्करणको सम्बोधन
- सिमान्तकृत समुदायका लागि न्यायमा पहुँच विस्तार

संस्थागत सुदृढीकरण

- राष्ट्रव्यापी शाखा र सदस्यता आधारको सुदृढीकरण
- मानव अधिकार रक्षक र नागरिक समाजको क्षमता विकास
- पारदर्शिता, जवाफदेहिता र साझेदारी वृद्धि

४. रणनीतिक प्राथमिकताहरू (२०२४–२०२५)

नेपाल हाल चलिरहेको राजनीतिक संक्रमण, अनसुलझिएका द्वन्द्वकालीन अन्यायहरू र नागरिक स्वतन्त्रतामाथि बढ्दो दबाबको सामना गरिरहेको छ। यस सन्दर्भमा HURON निम्न प्राथमिकताहरूमा केन्द्रित छ:

- संक्रमणकालीन न्याय सुधार — पीडितकेन्द्रित, जवाफदेही र अधिकारसम्मत न्याय संयन्त्रको अग्रगामिता
- रणनीतिक मुद्दा तथा निःशुल्क कानुनी सहायता — निःशुल्क कानुनी सहयोग र ऐतिहासिक मुद्दाहरूको सञ्चालन
- लोकतान्त्रिक स्वतन्त्रता र नागरिक अधिकार — अभिव्यक्ति, सभा र संघको स्वतन्त्रताको संरक्षण
- निर्वाचनी अखण्डता — अनुगमन र वकालतमार्फत पारदर्शी र विश्वसनीय निर्वाचनको प्रवर्द्धन
- महिला र पीडित न्याय — लैंगिक हिंसाका पीडितलाई सहयोग र न्यायमा पहुँच सुदृढीकरण
- शरणार्थी र अल्पसंख्यक अधिकार — शरणार्थी, राज्यविहीन व्यक्ति र सिमान्तकृत समुदायका अधिकारको रक्षा

५. सांगठनिक संरचना र शासन

HURON एक लोकतान्त्रिक, सदस्यता आधारित संगठन हो जसको सञ्चालन साधारण सभा (सर्वोच्च निर्णय निकाय), निर्वाचित कार्यकारी समिति र विषयगत विज्ञता भएको सल्लाहकार परिषद्मार्फत गरिन्छ। नेतृत्व आवधिक रूपमा निर्वाचित हुन्छ र निर्णय प्रक्रिया पारदर्शी र जवाफदेही प्रक्रियाअनुसार हुन्छ।

संगठनले संक्रमणकालीन न्याय, कानुनको शासन, लोकतन्त्र, महिला अधिकार र शान्तिनिर्माण समेट्ने विषयगत इकाइहरू सञ्चालन गर्दछ। स्वतन्त्र वार्षिक लेखापरीक्षण, वित्त समिति निरीक्षण, लिखित वित्तीय निर्देशिका र राष्ट्रिय कानुन तथा दातृ आवश्यकताको पालनामार्फत वित्तीय सुशासन सुनिश्चित गरिन्छ।

६. साझेदारी र सञ्जाल

HURON राष्ट्रिय र स्थानीय नागरिक समाज संगठनहरू, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायहरू (UNHCR सहित) र अन्तर्राष्ट्रिय लोकतन्त्र तथा मानव अधिकार संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्दछ। यी साझेदारीहरूले समन्वित वकालत, नीतिगत संलग्नता र सिमापारको एकजुटतालाई सुदृढ बनाउँछन्।

भूमिका — Preface

मानव अधिकार, लोकतन्त्र र सिमान्तकृत समुदायबीचको सम्बन्ध आजको समाजशास्त्रीय, राजनीतिक तथा विकाससम्बन्धी बहसको केन्द्रमा रहेको विषय हो। नेपालको सन्दर्भमा लोकतान्त्रिक संरचना विस्तार हुँदै जाँदा पनि धेरै समुदायहरू अझै समान अवसर, सम्मान र निर्णय प्रक्रियामा पूर्ण सहभागिताबाट वञ्चित रहेका छन्।

नेपालको संविधान २०७२ ले समानता, समावेशिता र सामाजिक न्यायका सिद्धान्तलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको छ। तर संवैधानिक प्रतिबद्धता र जमिनी वास्तविकताबीचको खाडल अझै गहिरो छ। यही खाडललाई पहिचान गर्ने, विश्लेषण गर्ने र समाधानका उपाय सुझाउने उद्देश्यले यस प्रकाशनको तयारी गरिएको हो।

यस प्रकाशनले नेपालका विभिन्न प्रदेशमा रहेका प्रतिनिधिमूलक सिमान्तकृत समुदायहरूको अवस्था, उनीहरूले भोगिरहेका संरचनात्मक अवरोधहरू, तथा लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिताको स्तरलाई गहिराइमा विश्लेषण गरेको छ। यस विश्लेषणमा क्षेत्रीय अनुसन्धान, सामुदायिक संवाद, तथ्याङ्क संकलन र नीतिगत समीक्षालाई एकीकृत पद्धतिमा अपनाइएको छ।

विशेषतः दाङका बादी समुदाय, कर्णाली प्रदेशका दलित तथा महिला, सुदूरपश्चिम प्रदेशका थारू समुदाय तथा कोशी प्रदेशका शहरी सिमान्तकृत जनसंख्यालाई यस विश्लेषणको केन्द्रमा राखी सामाजिक न्याय, समावेशी लोकतन्त्र र मानव अधिकारका व्यवहारिक पक्षहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यी समुदायहरूका अनुभव, संघर्ष र आकांक्षाहरू नेपालको व्यापक मानव अधिकार परिदृश्यको प्रतिनिधिमूलक दर्पण हुन्।

HURON ले तीन दशकभन्दा बढीको मानव अधिकार कार्यबाट सिकेको पाठ यो हो, कागजमा लेखिएका अधिकार त्यतिबेला मात्र अर्थपूर्ण हुन्छन्, जब ती अधिकार सबैभन्दा पिछडिएका र बहिष्कृत नागरिकहरूको दैनिक जीवनमा साकार हुन्छन्। यही प्रतिबद्धताबाट प्रेरित भई यो प्रकाशन तयार पारिएको हो।

हामी विश्वास गर्दछौं कि यो पुस्तक नीति निर्माता, अनुसन्धानकर्ता, विद्यार्थी, मानव अधिकारकर्मी तथा सामाजिक न्यायका पक्षधरहरूका लागि एक उपयोगी सन्दर्भ सामग्री बन्नेछ। यसले नेपालमा समावेशी लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र सिमान्तकृत समुदायका अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नीतिगत बहसलाई नयाँ दिशा प्रदान गर्नेछ भन्ने हाम्रो अपेक्षा छ।

— सम्पादन/संकलनहरू

२०८३ | नेपाल

आभार — Acknowledgement

यस प्रकाशनको सफलतापूर्वक तयारीमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुर्‍याउने सबैप्रति हामी हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं। यो प्रकाशन अनेक व्यक्ति, समुदाय र संस्थाहरूको सामूहिक योगदानको प्रतिफल हो।

सर्वप्रथम, हामी दाङका बादी समुदाय, कर्णाली प्रदेशका दलित तथा महिला समूह, सुदूरपश्चिम प्रदेशका थारू समुदाय र कोशी प्रदेशका शहरी सिमान्तकृत परिवारहरूप्रति विशेष कृतज्ञता प्रकट गर्दछौं। उनीहरूले आफ्ना व्यक्तिगत अनुभव, संघर्ष र आकांक्षाहरू खुलेर साझा गर्नुभयो, जसले यस अनुसन्धानलाई जीवन्त र अर्थपूर्ण बनाएको छ।

विशेष धन्यवाद यस कार्यका क्रममा तथ्य, अनुभव तथा दृष्टिकोण साझा गर्ने स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरू, सामाजिक अभियन्ता, मानव अधिकारकर्मी तथा क्षेत्रीय विज्ञ व्यक्तित्वहरूलाई। तिनीहरूको मार्गदर्शनले यस प्रकाशनको गुणस्तर र विश्वसनीयता अभिवृद्धि गरेको छ।

हामी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (NHRC), सम्बन्धित प्रदेश सरकारका कार्यालयहरू, र स्थानीय नागरिक समाजका संगठनहरूप्रति पनि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं, जसले तथ्याङ्क, सूचना र संस्थागत सहयोग प्रदान गर्नुभयो। साथै, मानव अधिकार, लोकतन्त्र र सामाजिक समावेशीताको विषयमा निरन्तर बहस, अनुसन्धान र सचेतना अभिवृद्धि गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको बौद्धिक योगदानप्रति पनि हामी गहिरो सम्मान व्यक्त गर्दछौं।

HURON का सम्पूर्ण कर्मचारी, स्वयंसेवक, जिल्ला प्रतिनिधि र सदस्यहरूप्रति हामी विशेष आभारी छौं, जसले मैदानी अनुसन्धान, तथ्याङ्क प्रमाणीकरण र सम्पादन कार्यमा अथक परिश्रम गर्नुभयो। हामी आफ्ना परिवार, सहकर्मी तथा शुभेच्छुकहरूप्रति पनि विशेष आभारी छौं, जसले यस कार्यको सम्पूर्ण प्रक्रियामा नैतिक र भावनात्मक समर्थन प्रदान गर्नुभयो।

अन्ततः, यो प्रकाशन न्यायपूर्ण, समावेशी र समानतामूलक समाज निर्माणको सामूहिक प्रयासमा एउटा सानो तर सार्थक योगदान हो भन्ने विश्वास राख्दछौं। सिमान्तकृत समुदायका हक र न्यायका लागि निरन्तर लड्ने सबै अधिकारकर्मी र सामाजिक अभियन्ताहरूप्रति हाम्रो हार्दिक श्रद्धा र सम्मान रहन्छ।

सारांश — Abstract

यो प्रकाशन "मानव अधिकार, लोकतन्त्र र सिमान्तकृत समुदाय" विषयमा केन्द्रित एक गहन अनुसन्धानमूलक विश्लेषण हो। यसले नेपालको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा संविधानप्रदत्त अधिकार र सिमान्तकृत समुदायको व्यावहारिक अनुभवबीचको अन्तरालको समालोचनात्मक परीक्षण गर्दछ।

नेपालको विभिन्न प्रदेशमा रहेका सिमान्तकृत समुदायहरूको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक अवस्थाको विश्लेषण गर्दै उनीहरूको लोकतान्त्रिक सहभागितामा देखिएका संरचनात्मक अवरोधहरू पहिचान गरिएको छ। अनुसन्धान पद्धतिमा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै विधिहरूको उपयोग गरिएको छ, जसमा क्षेत्रीय अवलोकन, सामूहिक छलफल (Focus Group Discussion), व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता र माध्यमिक तथ्याङ्क समीक्षा समावेश छन्।

यस प्रकाशनले चार प्रतिनिधिमूलक समुदायलाई प्रादेशिक विश्लेषणका रूपमा समेटेको छ: लुम्बिनी प्रदेशको दाङस्थित बादी समुदाय, जो परम्परागत पेसागत विभेद र सामाजिक बहिष्करणको सामना गर्दै छन्; कर्णाली प्रदेशका दलित तथा महिला, जो भौगोलिक दुर्गमता र बहुआयामिक असमानताको शिकार छन्; सुदूरपश्चिम प्रदेशका थारू समुदाय, जसको भूमि, पहिचान र सांस्कृतिक अधिकार दशकौंदेखि खतरामा छ; र कोशी प्रदेशका शहरी सिमान्तकृत जनसंख्या, जो सहरीकरणको लाभबाट वञ्चित छन्।

यस विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षले देखाउँछ कि संविधान र कानुनी संरचनामा अधिकार सुनिश्चित भए पनि व्यवहारिक स्तरमा सिमान्तकृत समुदाय अझै पनि सेवा पहुँच, शिक्षा, आर्थिक अवसर तथा नीति निर्माण प्रक्रियामा वञ्चित छन्। विशेष गरी न्यायमा पहुँचको अभाव, सामाजिक कलंक, संस्थागत उदासीनता र स्थानीय कार्यान्वयन संयन्त्रको कमजोरी प्रमुख समस्याका रूपमा देखा परेका छन्।

समावेशी लोकतन्त्रको सुदृढीकरणका लागि सिमान्तकृत समुदायका आवाजहरूलाई नीतिगत ढाँचामा एकीकृत गर्नु आवश्यक रहेको यस विश्लेषणले स्पष्ट पारेको छ। यस प्रकाशनले अन्तमा सिफारिस गर्दछ कि: सकारात्मक विभेद नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन, स्थानीय तहमा मानव अधिकार अनुगमन संयन्त्रको सुदृढीकरण, सिमान्तकृत समुदायको नेतृत्व विकास, र राज्यको जवाफदेहितामा वृद्धि — यी नै समावेशी नेपालको निर्माणका अपरिहार्य शर्त हुन्।

विषय सूची — Table of Contents

HURON — प्रकाशक परिचय

भूमिका — Preface

आभार — Acknowledgement

सारांश — Abstract

- **अध्याय १ — मानव अधिकार (Chapter 1: Human Rights)**
- **अध्याय २ — लोकतन्त्र (Chapter 2: Democracy)**
- **अध्याय ३ — सिमान्तकृत समुदाय (Chapter 3: Marginalized Communities)**
- **अध्याय ४ — प्रादेशिक विश्लेषण (Chapter 4: Provincial Analysis)**
- **अध्याय ५ — निष्कर्ष र सिफारिस (Chapter 5: Conclusion & Recommendations)**
- **सन्दर्भ सूची — References**
- **परिशिष्ट — Appendix**

मानव अधिकार — Human Rights

१.१ मानव अधिकारको परिचय

मानव अधिकार भन्नाले प्रत्येक मानवलाई जन्मसँगै प्राप्त हुने नैसर्गिक, आधारभूत र अपरिहार्य अधिकारहरूलाई जनाइन्छ। यी अधिकारहरू कुनै राज्य, सरकार, धर्म, जात, लिङ्ग वा वर्गले प्रदान गर्ने होइनन्, बरु मानव हुनुको आधारमै स्वतः प्राप्त हुन्छन्।

मानव अधिकारले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, सम्मान र समानताको संरक्षण गर्दछ। कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो मानव अधिकार बिना पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र र सम्मानित जीवन जिउन सक्दैन। आजको विश्वमा मानव अधिकारलाई सभ्य समाजको आधार मानिन्छ।

१.२ मानव अधिकारको ऐतिहासिक विकास

मानव अधिकारको आधुनिक स्वरूप लामो ऐतिहासिक संघर्षबाट विकसित भएको हो।

(क) प्राचीन काल

प्राचीन ग्रीस र रोममा न्याय, नागरिक अधिकार र शासन प्रणालीको प्रारम्भिक अवधारणा विकास भएको थियो।

(ख) मध्यकाल

1215 को Magna Carta ले राजाको शक्ति सीमित गर्‍यो र कानुनको शासनको आधार तयार गर्‍यो।

(ग) आधुनिक क्रान्तिहरू

- 1776: अमेरिकी स्वतन्त्रता घोषणा
- 1789: फ्रान्सेली क्रान्ति — स्वतन्त्रता र समानताको अवधारणा बलियो बनाए

(घ) आधुनिक युग

1948 मा संयुक्त राष्ट्रसंघले Universal Declaration of Human Rights जारी गर्‍यो, जसले मानव अधिकारलाई विश्वव्यापी बनायो।

१.३ मानव अधिकारका विशेषताहरू

- सार्वभौमिकता — सबै मानव समान रूपमा अधिकारका हकदार हुन्छन्
- अविभाज्यता — सबै अधिकारहरू एकअर्कासँग सम्बन्धित हुन्छन्

- अविच्छिन्नता — मानव अधिकार कसैले पनि खोस्न सक्दैन
- समानता — कुनै पनि आधारमा विभेद गर्न पाइँदैन

१.४ मानव अधिकारका प्रकारहरू

(क) नागरिक अधिकार

- जीवनको अधिकार
- स्वतन्त्रताको अधिकार
- समानताको अधिकार

(ख) राजनीतिक अधिकार

- मतदान अधिकार
- सरकार चयन गर्ने अधिकार

(ग) आर्थिक अधिकार

- रोजगारीको अधिकार
- उचित ज्याला पाउने अधिकार

(घ) सामाजिक अधिकार

- शिक्षा पाउने अधिकार
- स्वास्थ्य सेवा पाउने अधिकार

(ङ) सांस्कृतिक अधिकार

- भाषा र संस्कृतिको संरक्षण

१.५ नेपालमा मानव अधिकारको विकास

नेपालमा मानव अधिकारको विकास राणा शासनको अन्त्यपछि तीव्र रूपमा सुरु भएको हो।

- 2007 साल: प्रजातन्त्रको सुरुवात
- 2046 साल: बहुदलीय व्यवस्था
- 2063 साल: गणतन्त्र स्थापना
- 2072 साल: संविधान जारी

नेपालको संविधान 2015 ले मानव अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ।

१.६ मानव अधिकारको वर्तमान अवस्था

नेपालमा मानव अधिकार संवैधानिक रूपमा सुरक्षित भए पनि व्यवहारमा चुनौतीहरू छन्। ग्रामीण क्षेत्रमा सेवा पहुँच कमजोर, जातीय विभेद अझै कायम, शिक्षा र स्वास्थ्यमा असमानता, र न्याय प्रणालीमा ढिलाइ प्रमुख समस्याहरू हुन्।

१.७ मानव अधिकार र राज्यको दायित्व

मानव अधिकारको संरक्षणमा राज्यको दायित्व सर्वोपरि हुन्छ। राज्यको यस दायित्वलाई तीन मुख्य भागमा विभाजन गर्न सकिन्छः सम्मान गर्ने (Respect), संरक्षण गर्ने (Protect) र पूरा गर्ने (Fulfill)। सम्मान गर्ने दायित्वअन्तर्गत राज्यले आफैँले नागरिकका अधिकारमा हस्तक्षेप नगर्ने प्रतिबद्धता राख्छ। संरक्षण गर्ने दायित्वअनुसार राज्यले तेस्रो पक्षबाट हुने उल्लंघनबाट नागरिकलाई जोगाउँछ। पूरा गर्ने दायित्वअन्तर्गत राज्यले नागरिकहरूले अधिकार उपभोग गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्छ।

नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (NHRC) ले यस दायित्वको अनुगमन गर्ने महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। आयोगले उल्लंघनका घटनाहरूको अनुसन्धान, पीडितहरूलाई राहत, र सरकारलाई सुधारका सिफारिस गर्दछ। यद्यपि आयोगका सिफारिसहरूको कार्यान्वयनमा अझै कमजोरी देखिएको छ।

१.८ अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार संयन्त्र र नेपाल

नेपाल धेरै महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र हो। यसमा नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICCPR), आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICESCR), महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका विभेद उन्मूलनसम्बन्धी सन्धि (CEDAW), बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (CRC), र यातनाविरुद्धको महासन्धि (CAT) समेत पर्दछन्।

यी सन्धिहरूको अनुपालन गर्ने दायित्व नेपाल सरकारको हो। Universal Periodic Review (UPR) प्रक्रियामार्फत नेपालले आफ्नो मानव अधिकार स्थितिको अन्तर्राष्ट्रिय समीक्षा गराउनु पर्दछ। सन् २०२४ को UPR रिपोर्टमा नेपालमा महिला हिंसा, दण्डहीनता र संक्रमणकालीन न्यायमा ढिलाइका विषयमा गम्भीर चिन्ता व्यक्त गरिएको थियो।

१.९ मानव अधिकार शिक्षा र जागरण

मानव अधिकारको प्रभावकारी उपभोग गर्न नागरिकहरूले आफ्ना अधिकार बारे जानकार हुन आवश्यक छ। नेपालमा मानव अधिकार शिक्षाको अवस्था अझै कमजोर छ, विशेषतः ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रमा। HURON जस्ता संस्थाहरूले जागरण अभियान, कानुनी साक्षरता कार्यक्रम र सामुदायिक प्रशिक्षणमार्फत यस खाडल पुर्ने प्रयास गर्दै आएका छन्।

विद्यालय पाठ्यक्रममा मानव अधिकार शिक्षाको समावेश, सञ्चारमाध्यमको प्रभावकारी उपयोग, र समुदाय तहसम्म पुग्ने कार्यक्रमहरू अत्यन्त आवश्यक छन्। जागरूक नागरिकले मात्र आफ्ना अधिकारको माग गर्न र उल्लंघनको विरोध गर्न सक्छ।

१.९ नेपालको संविधान (Constitution of Nepal)

नेपालको संविधान २०७२ (२०१५) नेपालको लोकतान्त्रिक यात्राको सबैभन्दा महत्वपूर्ण उपलब्धि हो। दशकौंको राजनीतिक संघर्ष, सशस्त्र द्वन्द्व र जनआन्दोलनपछि जारी यस संविधानले नेपाललाई सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको रूपमा

स्थापित गर्दै मानव अधिकार, सामाजिक न्याय र समावेशीताको व्यापक ढाँचा तयार पारेको छ। यो संविधान नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक जनप्रतिनिधिहरूद्वारा निर्मित संविधान हो।

(क) ऐतिहासिक सन्दर्भ

नेपालले इतिहासमा विभिन्न संविधानहरू अनुभव गरेको छ: २००४ सालको सरकार वैधानिक कानुन, २०१५ सालको संविधान, २०१९ सालको पञ्चायती संविधान, २०४७ सालको संविधान, र अन्तरिम संविधान २०६३। यी सबैको अनुभव र जनताको बलिदानपछि, संविधानसभाले सात वर्षको लामो प्रक्रियापछि २०७२ असोज ३ गते (२०१५ सेप्टेम्बर २०) नेपालको संविधान जारी गऱ्यो। यो संविधानको जारी नेपालको लोकतान्त्रिक आन्दोलनको ऐतिहासिक सफलता हो।

(ख) मौलिक हकहरू — Fundamental Rights (भाग ३, धारा १६–४७)

नेपालको संविधानको भाग ३ ले ३२ वटा मौलिक हकहरू सुनिश्चित गरेको छ, जुन अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मानकसँग मेल खाने व्यापक र प्रगतिशील प्रावधानहरू हुन्। प्रमुख मौलिक हकहरूमा समानताको हक (धारा १८), स्वतन्त्रताको हक (धारा १७), सञ्चार तथा सूचनाको हक, न्यायको हक (धारा २०), यातना विरुद्धको हक, निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, छुवाछूत तथा जातीय विभेद विरुद्धको हक (धारा २४), सम्पत्तिको हक, धर्म स्वतन्त्रताको हक, स्वास्थ्यसम्बन्धी हक (धारा ३५), शिक्षासम्बन्धी हक (धारा ३१), र रोजगारीसम्बन्धी हक (धारा ३३) समावेश छन्। यी हकहरूले प्रत्येक नेपाली नागरिकको मानव मर्यादालाई संवैधानिक सुरक्षा प्रदान गर्दछन्।

(ग) समावेशी प्रावधानहरू — Inclusive Provisions

नेपालको संविधान २०७२ ले सिमान्तकृत समुदायहरूको अधिकार र प्रतिनिधित्वका लागि विशेष प्रावधानहरू गरेको छ, जुन यस पुस्तकको केन्द्रीय विषयसँग प्रत्यक्ष सम्बद्ध छ:

- महिला अधिकार (धारा ३८): महिलाको समानुपातिक प्रतिनिधित्व, सम्पत्तिमा समान हक, यौन हिंसा विरुद्ध संरक्षण र सुरक्षित मातृत्वको ग्यारेन्टी।
- दलित अधिकार (धारा ४०): शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीमा सकारात्मक विभेदको व्यवस्था; छुवाछूत र जातीय विभेद दण्डनीय अपराध।
- आदिवासी जनजाति अधिकार (धारा ४२): भाषिक, सांस्कृतिक र परम्परागत अधिकारको संरक्षण; पूर्वसूचित सहमतिको सिद्धान्त।
- मधेशी, थारू र अल्पसंख्यक समुदाय (धारा ४२): सामाजिक न्याय र राज्य निकायहरूमा समानुपातिक सहभागिताको अधिकार।
- बालबालिका अधिकार (धारा ३९): शिक्षा, स्वास्थ्य र बाल श्रम निषेध।

(घ) सङ्घीयता र प्रदेश संरचना — Federalism and Provincial Structure

संविधानको एक ऐतिहासिक उपलब्धि भनेको नेपाललाई सङ्घीय राज्यको रूपमा पुनर्संरचना गर्नु हो। संविधानले तीन तहको सरकारी संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह स्थापना गरेको छ। सात वटा प्रदेश, ७७ जिल्ला र ७५३ स्थानीय तह (महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका, नगरपालिका र गाउँपालिका) गठन गरिएका छन्। यो संरचनाले सिमान्तकृत समुदायहरू बसोबास गर्ने दुर्गम र पिछडिएका क्षेत्रसम्म शासन र सेवा पुऱ्याउने उद्देश्य राखेको छ।

सङ्घीय संसद् (प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभा), प्रदेशसभा र स्थानीय तहका निकायहरूमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्थाले महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू र अल्पसंख्यकहरूका लागि निर्वाचित प्रतिनिधित्वको संरचनागत अवसर सिर्जना गरेको छ।

(ङ) संवैधानिक निकायहरू — Constitutional Bodies

नेपालको संविधानले मानव अधिकार र सुशासन सुनिश्चित गर्न विभिन्न स्वतन्त्र संवैधानिक निकायहरूको व्यवस्था गरेको छ। यीमध्ये प्रमुख हुन्: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (NHRC), जसले मानव अधिकार उल्लंघनको अनुसन्धान र निगरानी गर्दछ; महिला आयोग, जसले लैंगिक अधिकार र समानताको संरक्षण गर्दछ; दलित आयोग, जसले दलित समुदायका अधिकार र हितको वकालत गर्दछ; आदिवासी जनजाति आयोग र मधेशी आयोग, जसले सम्बन्धित समुदायका विशेष समस्याहरू सम्बोधन गर्दछन्। यी आयोगहरूले HURON जस्ता नागरिक समाज संस्थाहरूसँग मिलेर काम गर्दा मानव अधिकारको संरक्षण थप प्रभावकारी हुन सक्छ।

(च) कार्यान्वयनमा चुनौती — Challenges in Implementation

संविधानले गरेका प्रगतिशील प्रावधानहरू र जमिनी वास्तविकताबीच एउटा ठूलो खाडल अझै कायम छ। प्रमुख चुनौतीहरूमा: कानुनी प्रावधानको पूर्ण कार्यान्वयन अभाव, सङ्घीय कानुन र प्रदेश कानुनबीचको सामञ्जस्यता कमजोरी, स्थानीय तहको सीमित क्षमता र स्रोत, सामाजिक-सांस्कृतिक मानसिकतामा पर्याप्त परिवर्तन नहुनु, र न्याय प्रणालीमा ढिलाइ तथा पहुँचको अभाव उल्लेखनीय छन्। विशेष गरी दलित, महिला, आदिवासी र सुदूर भेगका समुदायहरूले संवैधानिक अधिकारको व्यावहारिक अनुभव कम गरेका छन्।

HURON र नागरिक समाजको भूमिका यसै सन्दर्भमा अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। संवैधानिक प्रावधानहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन, उल्लंघनको वकालत, र सिमान्तकृत समुदायहरूलाई आफ्ना संवैधानिक अधिकारबारे जागरूक बनाउनु नागरिक समाजको अपरिहार्य दायित्व हो।

१.१० मानव अधिकार र लैङ्गिक न्याय

लैङ्गिक न्याय मानव अधिकारको अविभाज्य पक्ष हो। विश्वभर महिला र लैङ्गिक अल्पसंख्यकहरू समान अधिकार प्राप्त भए पनि विभिन्न प्रकारका विभेद, हिंसा र बहिष्करणको सामना गर्दछन्। नेपालमा पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना, धार्मिक परम्परा र सांस्कृतिक मान्यताहरूले महिलाको मानव अधिकार उपभोगमा गहिरो बाधा सिर्जना गर्दछन्।

नेपालमा महिलाविरुद्ध हुने घरेलु हिंसा, कार्यस्थलमा यौन उत्पीडन, बालविवाह र छाउपडी प्रथा जस्ता समस्याहरू कानुनतः निषेध भए पनि व्यवहारमा अझै कायम छन्। ग्रामीण क्षेत्रमा महिलाहरूको सम्पत्तिमा अधिकार, न्याय प्रणालीमा पहुँच र निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता सीमित छ। CEDAW सन्धिको कार्यान्वयन र घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को प्रभावकारी प्रयोगद्वारा यो अवस्था सुधार्न सकिन्छ।

लैङ्गिक न्यायको प्राप्तिका लागि कानुनी सुधार मात्र नभई सामाजिक मानसिकतामा पनि आमूल परिवर्तन आवश्यक छ। विद्यालय तहदेखि नै लैङ्गिक समानताको शिक्षा, पुरुषहरूको समेत संवेदनशीलता विकास, र महिला नेतृत्वको प्रोत्साहन यसका प्रभावकारी उपाय हुन्।

१.११ बाल अधिकार र मानव अधिकार

बालबालिका मानव अधिकारका विशेष लाभग्राही हुन्। बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (CRC) ले बालबालिकाका चारवटा आधारभूत अधिकार सुनिश्चित गरेको छ: बाँच्ने अधिकार, विकासको अधिकार, संरक्षणको अधिकार र सहभागिताको अधिकार। नेपाल CRC को पक्ष राष्ट्र भएकोले यी अधिकारको संरक्षण गर्ने कानुनी दायित्व राज्यको हो।

नेपालमा बाल श्रम, बालविवाह, शिक्षाबाट वञ्चित हुनु र बाल यौन शोषण गम्भीर समस्याका रूपमा अझै विद्यमान छन्। विशेष गरी दुर्गम पहाडी क्षेत्र र सिमान्तकृत समुदायका बालबालिका यी समस्याबाट बढी प्रभावित छन्। नेपाल सरकारले बाल कल्याण ऐन, बाल न्याय प्रक्रिया र बाल संरक्षण नीति जारी गरेको भए पनि कार्यान्वयन कमजोर छ।

बालबालिकाको विकास र संरक्षणमा लगानी भनेको समाजको भविष्यमा लगानी हो। HURON ले पनि बाल अधिकारको वकालत र बाल श्रम अन्त्यका लागि स्थानीय समुदायसँग मिलेर काम गर्दै आएको छ।

१.१२ मानव अधिकार उल्लंघन र उपचारका संयन्त्र

मानव अधिकार उल्लंघन भएको अवस्थामा पीडितलाई न्याय र उपचार प्राप्त हुनु आवश्यक छ। नेपालमा उपचारका प्रमुख संयन्त्रहरू यस प्रकार छन्:

राष्ट्रिय संयन्त्रहरू: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (NHRC) ले उल्लंघनको छानबिन गर्दछ र सरकारलाई सिफारिस गर्दछ। न्यायपालिकाले रिट अधिकारक्षेत्रमार्फत मौलिक हक उल्लंघनका मुद्दामा सुनुवाइ गर्दछ। संसदीय समितिहरूले सरकारको जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्दछन्। महिला आयोग, दलित आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग आदि विशेष आयोगहरूले सम्बन्धित समुदायका अधिकारको वकालत गर्दछन्।

अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरू: संयुक्त राष्ट्रसंघका सन्धि निकायहरू (Treaty Bodies) ले नेपालको नियतकालीन समीक्षा गर्दछन्। Universal Periodic Review (UPR) प्रक्रियामार्फत अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेपालको मानव अधिकार अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्दछ। विशेष राप्पोर्तियोर (Special Rapporteurs) ले विशेष विषयमा अन्वेषण र प्रतिवेदन गर्दछन्।

नागरिक समाजको भूमिका: HURON जस्ता संस्थाहरूले रणनीतिक मुद्दा संचालन, नीतिगत वकालत र निःशुल्क कानुनी सहायतामार्फत पीडितहरूलाई न्याय दिलाउन सहयोग गर्दछन्। यी उपचार संयन्त्रहरूलाई थप प्रभावकारी र सुलभ बनाउन आवश्यक छ।

१.१३ मानव अधिकार र जलवायु परिवर्तन

जलवायु परिवर्तन एक्काइसौं शताब्दीको सबैभन्दा गम्भीर मानव अधिकार चुनौती बन्न पुगेको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघले जलवायु परिवर्तनलाई मानव अधिकारको खतराको रूपमा स्वीकार गरिसकेको छ। सन् २०२१ मा संयुक्त राष्ट्र मानव अधिकार परिषद्ले स्वच्छ, स्वस्थ र दिगो वातावरणमा बाँच्ने अधिकारलाई विश्वव्यापी मानव अधिकारको रूपमा मान्यता दिएको छ।

नेपाल जलवायु परिवर्तनबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित मुलुकहरूमध्ये एक हो। हिमालको हिम पग्लँदै गएको कारण बाढी, पहिरो र खडेरीका घटनाहरू बढ्दैछन्। यसले ग्रामीण र पहाडी क्षेत्रका सिमान्तकृत समुदायलाई सबैभन्दा बढी असर गर्छ, किनकि उनीहरूको जीविका कृषि र प्राकृतिक स्रोतमा निर्भर हुन्छ। थारू समुदायको तराईको खेतीपाती, कर्णालीका पहाडी किसान र हिमाली भेगका जनजाति समुदाय जलवायु परिवर्तनका कारण आफ्नो परम्परागत जीविका गुमाउन बाध्य भइरहेका छन्।

जलवायु न्याय (Climate Justice) को अवधारणाले मानव अधिकारसँग गहिरो सम्बन्ध राख्छ। ती समुदायहरू जसले कार्बन उत्सर्जनमा न्यूनतम योगदान गरेका छन् — जस्तै दुर्गम पहाडी र सिमान्तकृत समुदाय — तिनीहरू नै जलवायु परिवर्तनका सबैभन्दा ठूला पीडित बनेका छन्। यो अन्याय सम्बोधन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय दुवै स्तरमा समन्वित नीतिगत प्रतिक्रिया आवश्यक छ।

HURON ले जलवायु परिवर्तन र मानव अधिकारबीचको सम्बन्धलाई आफ्नो वकालत एजेन्डामा समेटेको छ। सिमान्तकृत समुदायहरूको जलवायु अनुकूलन क्षमता विकास, जलवायु-सम्बन्धित विस्थापनमा परेकाहरूलाई कानुनी सहायता, र राष्ट्रिय जलवायु नीतिमा सिमान्तकृत समुदायको सहभागिता सुनिश्चित गर्नु HURON को प्राथमिकतामा रहेको छ।

१.१४ मानव अधिकार संरक्षणमा प्रविधिको भूमिका

डिजिटल युगमा प्रविधि मानव अधिकार संरक्षणको एउटा शक्तिशाली उपकरण बनेको छ। मोबाइल फोन, सामाजिक सञ्जाल र इन्टरनेटले नागरिकहरूलाई उल्लंघनका घटना तत्काल दर्ता गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसम्म पुऱ्याउने र सामूहिक कारबाही संगठित गर्ने क्षमता प्रदान गरेको छ। 'डकुमेन्टेसन प्रविधि' मार्फत मानव अधिकारकर्मीहरूले थप प्रभावकारी रूपमा उल्लंघन अभिलेखीकरण गर्न सक्छन्।

नेपालमा HURON जस्ता संगठनहरूले मोबाइल एपमार्फत उजुरी दर्ता प्रणाली, अनलाइन कानुनी सहायता सेवा, र डिजिटल अनुगमन प्रणालीको विकास गरिरहेका छन्। यसले विशेष गरी दुर्गम क्षेत्रका पीडितहरूलाई आफ्नो जिल्ला मुख्यालय नगई नजिकका सेवा केन्द्रमार्फत वा फोनबाटै कानुनी सहायता पाउन सम्भव बनाउँदछ।

तथापि, प्रविधिले मानव अधिकारको नयाँ उल्लंघनहरू पनि सिर्जना गरेको छ। साइबर बुलिङ, अनलाइन गोपनीयताको उल्लंघन, निगरानी प्रविधिको दुरुपयोग, र डिजिटल प्लेटफर्ममा घृणास्पद भाषण नयाँ चुनौतीहरू हुन्। महिला र अल्पसंख्यक समुदाय अनलाइन हिंसाका विशेष लक्ष्य बन्ने गरेका छन्। नेपालमा साइबर अपराध ऐनको कार्यान्वयन र डिजिटल अधिकार संरक्षणका लागि थप कानुनी र नीतिगत ढाँचाको आवश्यकता छ।

अध्याय २ | Chapter 2

लोकतन्त्र — Democracy

२.१ लोकतन्त्रको परिचय

लोकतन्त्र (Democracy) जनताको शासन प्रणाली हो, जहाँ राज्यको सम्पूर्ण शक्ति जनतामा निहित हुन्छ। यस प्रणालीमा जनता नै राज्यको वास्तविक मालिक मानिन्छन्। लोकतन्त्रमा सरकार जनताद्वारा प्रत्यक्ष वा प्रतिनिधिमार्फत चयन गरिन्छ।

लोकतन्त्रको मुख्य उद्देश्य नागरिकलाई स्वतन्त्रता, समानता, न्याय र सहभागिता प्रदान गर्नु हो। यसले कुनै पनि व्यक्ति वा समूहलाई एकल रूपमा शासन गर्ने अधिकार दिँदैन।

२.२ लोकतन्त्रको ऐतिहासिक विकास

(क) प्राचीन काल

प्राचीन ग्रीसको एथेन्समा प्रत्यक्ष लोकतन्त्रको अभ्यास गरिएको थियो, जहाँ नागरिकहरूले प्रत्यक्ष रूपमा निर्णय प्रक्रियामा भाग लिँथे।

(ख) मध्यकालीन विकास

1215 को Magna Carta ले राजाको शक्तिमा सीमितता ल्यायो र कानुनी शासनको आधार तयार गर्‍यो।

(ग) आधुनिक क्रान्तिहरू

- 1776: अमेरिकी स्वतन्त्रता आन्दोलन
- 1789: फ्रान्सेली क्रान्ति

(घ) आधुनिक लोकतन्त्र

नेपालमा लोकतन्त्र 2007 सालपछि सुरु भएको हो र हाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको रूपमा विकसित भएको छ।

२.३ लोकतन्त्रका प्रकारहरू

(क) प्रत्यक्ष लोकतन्त्र

जनताले प्रत्यक्ष रूपमा निर्णय लिन्छन्। उदाहरण: जनमत संग्रह।

(ख) प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्र

जनताले प्रतिनिधि छान्छन् र ती प्रतिनिधिले शासन गर्छन्। नेपाल यही प्रणालीमा आधारित छ।

२.४ लोकतन्त्रका आधारभूत तत्वहरू

- स्वतन्त्रता — नागरिकले विचार, अभिव्यक्ति र गतिविधि स्वतन्त्र रूपमा गर्न पाउनुपर्छ
- समानता — सबै नागरिक समान अधिकारका हकदार हुन्छन्
- न्याय — कानुन सबैका लागि समान हुनुपर्छ
- सहभागिता — जनताले राज्यको निर्णय प्रक्रियामा भाग लिन पाउनुपर्छ
- पारदर्शिता — सरकारका कामहरू खुला र स्पष्ट हुनुपर्छ

२.५ लोकतन्त्र र मानव अधिकारको सम्बन्ध

लोकतन्त्र र मानव अधिकार एकअर्कासँग अत्यन्त गहिरो रूपमा सम्बन्धित छन्। मानव अधिकारले नागरिकलाई अधिकार दिन्छ र लोकतन्त्रले ती अधिकार प्रयोग गर्ने वातावरण बनाउँछ। यदि मानव अधिकार कमजोर भयो भने लोकतन्त्र कमजोर हुन्छ।

२.६ नेपालमा लोकतन्त्रको विकास

- 2007 साल: प्रजातन्त्र स्थापना
- 2046 साल: बहुदलीय व्यवस्था
- 2063 साल: गणतन्त्र घोषणा
- 2072 साल: संविधान जारी

२.७ लोकतन्त्रका समस्या र चुनौतीहरू

नेपालमा लोकतन्त्र व्यवहारमा केही चुनौतीहरू छन्। राजनीतिक अस्थिरता, भ्रष्टाचार, कमजोर सुशासन, दलगत स्वार्थ र नागरिक सहभागिताको कमी प्रमुख समस्याहरू हुन्।

२.८ लोकतन्त्र र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता

न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता लोकतन्त्रको एक महत्वपूर्ण स्तम्भ हो। स्वतन्त्र न्यायपालिका बिना कानुनको शासन स्थापित गर्न सम्भव हुँदैन। नेपालमा न्यायपालिकालाई संवैधानिक रूपमा स्वतन्त्र मानिए पनि राजनीतिक प्रभाव, न्यायाधीश नियुक्तिमा विवाद, र न्याय ढिलाइ प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।

सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालतले नागरिकका अधिकार संरक्षणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। रिट अधिकारक्षेत्रमार्फत नागरिकहरूले राज्यका गलत निर्णयविरुद्ध न्याय पाउन सक्छन्। तर ग्रामीण र सिमान्तकृत समुदायका लागि न्यायमा पहुँच अझै सीमित छ।

२.९ नागरिक समाज र लोकतन्त्र

नागरिक समाज लोकतन्त्रको महत्वपूर्ण आधार हो। सरकार र जनताबीचको सेतुको रूपमा नागरिक समाजले जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न, नीतिगत बहस संचालन गर्न, र अधिकारको पक्षमा आवाज उठाउन महत्वपूर्ण भूमिका निभाउँछ। HURON लगायतका संस्थाहरूले नागरिक समाजको यो भूमिकालाई प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गर्दै आएका छन्।

मिडिया स्वतन्त्रता पनि लोकतन्त्रको लागि अपरिहार्य छ। स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यमले सरकारका कामकारबाहीको समीक्षा गर्छ, भ्रष्टाचार र अनियमितता उजागर गर्छ, र नागरिकहरूलाई सूचित राख्छ। नेपालमा प्रेस स्वतन्त्रताको सूचकाङ्कमा सुधार आए पनि अझै चुनौतीहरू विद्यमान छन्।

२.१० समावेशी लोकतन्त्रका आयामहरू

नेपालको संविधानले समावेशी लोकतन्त्रको प्रत्याभूति गरेको छ। सङ्घीयता, समानुपातिक प्रतिनिधित्व र विशेष संरक्षण व्यवस्थाहरू यसका प्रमुख औजारहरू हुन्। संविधानले महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी र अन्य सिमान्तकृत समुदायका लागि राज्य संरचनामा सहभागिताको व्यवस्था गरेको छ।

तथापि, प्रतिनिधित्वको सङ्ख्यात्मक उपस्थिति मात्र पर्याप्त छैन। निर्णय प्रक्रियामा गुणात्मक सहभागिता, नीति निर्माणमा प्रभावकारी भूमिका, र समुदायका चासोहरूलाई राष्ट्रिय एजेन्डामा स्थान दिनु सच्चा समावेशी लोकतन्त्रको पहिचान हो। यस दिशामा अझ थप प्रयासको आवश्यकता छ।

२.११ निर्वाचन प्रणाली र सिमान्तकृत सहभागिता

निर्वाचन लोकतन्त्रको प्राण हो। नेपालमा मिश्रित निर्वाचन प्रणाली (First Past the Post + Proportional Representation) अपनाइएको छ जसले सिमान्तकृत समुदायको प्रतिनिधित्वको अवसर बढाएको छ। समानुपातिक सूचीमार्फत महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू र अल्पसंख्यकहरूलाई निश्चित सिट आरक्षण गरिएको छ।

तथापि, निर्वाचनमा सिमान्तकृत समुदायको अर्थपूर्ण सहभागितामा कयौं बाधाहरू छन्। अनपढ मतदाताहरूका लागि मतपत्र बुझ्न कठिन हुन्छ। सुदूर क्षेत्रमा मतदान केन्द्रसम्म पहुँच सीमित छ। आर्थिक दबाब र सामाजिक प्रभावले मतदानको स्वतन्त्रतामा असर गर्छ। महँगो निर्वाचन प्रक्रियाले गरिब समुदायका उम्मेदवारहरूलाई प्रतिस्पर्धामा पछि पार्छ।

HURON ले निर्वाचन अनुगमन र मतदाता शिक्षाका कार्यक्रमहरूमार्फत यस अवस्था सुधार्ने प्रयास गर्दछ। सिमान्तकृत समुदायका मतदाताहरूलाई उनीहरूको अधिकार र निर्वाचन प्रक्रियाबारे जानकार बनाउनु निर्वाचनी लोकतन्त्र सुदृढ पार्ने महत्वपूर्ण उपाय हो।

२.१२ भ्रष्टाचार, सुशासन र लोकतन्त्र

भ्रष्टाचार लोकतन्त्रको सबैभन्दा ठूलो शत्रु हो। यसले राज्यका स्रोत र सेवाहरू समाजका कमजोर वर्गसम्म पुग्न नदिई शक्तिशाली वर्गमा केन्द्रित गर्दछ। नेपाल ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनलको भ्रष्टाचार बोध सूचकाङ्कमा मध्यम स्तरमा रहेको छ, जसले अझै थप सुधारको आवश्यकता दर्शाउँछ।

सिमान्तकृत समुदायका लागि भ्रष्टाचारको असर अझ गहिरो हुन्छ। सेवा लिन घुस दिनु पर्ने अवस्था, न्यायमा पैसाको प्रभाव, र सामाजिक सम्बन्धहीन भएकाले सेवाबाट वञ्चित हुनु तिनीहरूको दैनिक अनुभव हो। सुशासन — पारदर्शिता, जवाफदेहिता र कानुनको समान प्रयोग — सिमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरणका लागि अपरिहार्य शर्त हो।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग (CIAA) र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रले भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन्। तथापि, स्थानीय तहमा हुने साना भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न समुदाय स्तरीय सतर्कता र नागरिक समाजको सक्रिय भूमिका आवश्यक छ।

२.१३ डिजिटल लोकतन्त्र र सूचना अधिकार

एक्काइसौं शताब्दीमा डिजिटल प्रविधिले लोकतन्त्रको स्वरूप र अभ्यासमा आमूल परिवर्तन ल्याएको छ। सामाजिक सञ्जाल, अनलाइन नागरिक आन्दोलन र ई-गभर्नेन्सले नागरिक सहभागिताका नयाँ अवसर खोलेका छन्। नेपालमा पनि इन्टरनेट र स्मार्टफोन प्रयोगकर्ताको संख्या तीव्र गतिले बढिरहेको छ।

तथापि, डिजिटल विभाजन (Digital Divide) ले सिमान्तकृत समुदायलाई डिजिटल लोकतन्त्रको लाभबाट वञ्चित गर्न सक्छ। ग्रामीण क्षेत्रमा इन्टरनेट पहुँचको अभाव, डिजिटल साक्षरताको कमी, र डिजिटल उपकरण खरिद गर्ने आर्थिक क्षमताको अभावले यो खाडललाई गहिरो बनाएको छ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले नागरिकलाई राज्यसँग सरकारी सूचना माग्ने अधिकार प्रदान गर्दछ। यो अधिकार सिमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरणको एक शक्तिशाली उपकरण हो तर यसबारे जागरूकता अझै सीमित छ। HURON ले सूचनाको हकको प्रभावकारी उपयोगका लागि समुदाय तहमा प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्दछ।

२.१४ लोकतन्त्र र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव — तुलनात्मक दृष्टिकोण

विश्वका विभिन्न लोकतान्त्रिक अनुभवहरूबाट नेपालले महत्वपूर्ण सिकाइ लिन सक्छ। दक्षिण अफ्रिकाले रंगभेद (Apartheid) उन्मूलनपछि समावेशी संविधान निर्माण र सत्य-मेलमिलाप आयोगको सफल उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ। रुवान्डाले नरसंहारपछि महिला नेतृत्वलाई प्राथमिकता दिँदै संसदमा ५०% भन्दा बढी महिला प्रतिनिधित्व हासिल गरेको छ। स्क्यान्डिनेभियन मुलुकहरूले सुशासन र नागरिक समाजको सक्रिय सहभागिताबाट लोकतन्त्रलाई बलियो बनाएका छन्।

नेपालका लागि सान्दर्भिक पाठहरू: पहिलो, संविधान निर्माण मात्र पर्याप्त छैन — त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन र नागरिक शिक्षा उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। दोस्रो, सिमान्तकृत समुदायको प्रभावकारी सहभागिता केवल आरक्षण होइन, क्षमता विकास र संस्थागत समर्थनसहित गर्नुपर्छ। तेस्रो, स्वतन्त्र न्यायपालिका र जवाफदेही सरकार — यी दुई तत्व बिना लोकतन्त्र दिगो हुँदैन।

भारतको अनुभव पनि नेपालका लागि सिक्ने अवसर हो। संविधानमा आरक्षणको व्यवस्था गरे पनि दलित र आदिवासी समुदायको वास्तविक सशक्तीकरणमा दशकौं लागेका छन्। यसले देखाउँछ कि कानुनी संरचना र सामाजिक परिवर्तन एकसाथ हुनु पर्दछ — कुनै एउटाले अर्कोलाई प्रतिस्थापन गर्न सक्दैन।

स्थानीय लोकतन्त्रको सुदृढीकरणमा HURON ले विशेष जोड दिँदछ। नेपालको सङ्घीय संरचनाले वडा तह र गाउँपालिका/नगरपालिकामा निर्णय प्रक्रिया विकेन्द्रीकृत गरेको छ। तर यो अवसरलाई सार्थक बनाउन सिमान्तकृत समुदायका नागरिकहरूले स्थानीय राजनीतिमा जानकार र सक्रिय हुनु आवश्यक छ। यसका लागि HURON ले स्थानीय तहमा नागरिक शिक्षा, मतदाता जागरण र वडा तहमा सहभागितामूलक बजेट प्रक्रियाको प्रवर्द्धन गर्दछ।

२.१५ शान्तिनिर्माण र द्वन्द्व समाधानमा लोकतन्त्रको भूमिका

लोकतन्त्र र शान्तिबीचको सम्बन्ध गहिरो छ। लोकतान्त्रिक संस्थाहरूले विभिन्न हित र दृष्टिकोणहरूलाई शान्तिपूर्ण रूपमा समायोजन गर्ने संयन्त्र प्रदान गर्दछन्। जब अल्पसंख्यक र सिमान्तकृत समुदायले आफ्नो आवाज शान्तिपूर्ण राजनीतिक माध्यमबाट व्यक्त गर्न पाउँछन्, हिंसात्मक द्वन्द्वको सम्भावना कम हुन्छ।

नेपालको दशवर्षे सशस्त्र द्वन्द्व (१९९६–२००६) को एउटा मूल कारण भनेको सिमान्तकृत समुदायको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक बहिष्कार थियो। माओवादी आन्दोलनले यही असन्तोषलाई राजनीतिक शक्तिमा रूपान्तरण गर्‍यो। यसले पुष्टि गर्दछ कि समावेशी शासन र सिमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरण शान्तिको अपरिहार्य शर्त हो।

द्वन्द्वपछिको समाजमा शान्तिनिर्माण भनेको केवल अस्त्र बिसाउनु होइन — यसमा सत्य उजागर गर्नु, क्षमायाचना गर्नु, क्षतिपूर्ति दिनु र सामाजिक पुनर्मिलनका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ। HURON ले द्वन्द्वपीडित परिवारहरूको अधिकारका लागि कार्य गर्दछ र पीडितकेन्द्रित संक्रमणकालीन न्याय सुनिश्चित गर्न सरकारमाथि निरन्तर दबाब दिँदछ।

२.१६ डिजिटल लोकतन्त्र र नागरिक सहभागिता

एक्काइसौं शताब्दीमा लोकतन्त्रको अभ्यास तीव्र रूपमा डिजिटल माध्यममा विस्तारित भएको छ। इन्टरनेट, सामाजिक सञ्जाल र मोबाइल प्रविधिले नागरिकहरूलाई सरकारसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गर्न, नीतिगत बहसमा भाग लिन र आफ्ना अधिकारहरूको माग गर्न नयाँ अवसर प्रदान गरेका छन्। नेपालमा स्मार्टफोन प्रयोगकर्ताको संख्या र इन्टरनेट पहुँच द्रुत गतिमा बढेको छ। यसले सैद्धान्तिक रूपमा नागरिक सहभागिताको ठूलो सम्भावना खोलेको छ।

नेपाल सरकारले ई-सरकार (e-Government) को अवधारणालाई प्रोत्साहन दिँदै विभिन्न सेवाहरूलाई अनलाइन बनाउने प्रयास गरिरहेको छ। जन्म दर्ता, नागरिकता, राहदानी र अन्य सेवाहरू डिजिटल प्लेटफर्ममार्फत उपलब्ध गराउने नीतिले नागरिकहरूलाई सरकारी सेवामा सहज पहुँच दिने उद्देश्य राखेको छ। यसका साथसाथै, सार्वजनिक बजेट र खर्चको पारदर्शिता बढाउन बजेट पोर्टलहरू र खुला तथ्याङ्क पहलहरू संचालनमा ल्याइएका छन्।

तथापि, डिजिटल लोकतन्त्रको यो सम्भावना पूर्ण रूपमा साकार हुन 'डिजिटल विभाजन' (Digital Divide) एउटा गम्भीर बाधाको रूपमा उभिएको छ। सहर र गाउँ, शिक्षित र अशिक्षित, धनी र गरिब वर्गबीच इन्टरनेट पहुँच र प्रयोगमा ठूलो असमानता छ। दुर्गम पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा इन्टरनेट सेवा नै उपलब्ध छैन। सिमान्तकृत समुदायका महिलाहरू डिजिटल माध्यमको प्रयोगमा पुरुषको तुलनामा थप पछाडि छन्। यो डिजिटल विभाजनले वास्तवमा पहिले नै वञ्चित समुदायहरूलाई थप पछाडि पार्ने जोखिम राख्दछ।

समावेशी डिजिटल लोकतन्त्रका लागि सिमान्तकृत समुदायसम्म इन्टरनेट पहुँच विस्तार, डिजिटल साक्षरता प्रशिक्षण, र स्थानीय भाषामा डिजिटल सामग्री उपलब्ध गराउनु अपरिहार्य छ। HURON ले आफ्ना कार्यक्रमहरूमा डिजिटल साक्षरता घटकलाई समावेश गर्दछ र सिमान्तकृत समुदायका महिला र युवाहरूलाई प्रविधिको माध्यमबाट आफ्ना अधिकार दाबी गर्न सक्षम बनाउने प्रयास जारी राखेको छ। डिजिटल लोकतन्त्र तब मात्र सार्थक हुन्छ जब यसले समाजका सबै तहका नागरिकलाई समान रूपमा समेट्दछ।

अध्याय ३ | Chapter 3

सिमान्तकृत समुदाय — Marginalized Communities

३.१ सिमान्तकृत समुदायको परिचय

सिमान्तकृत समुदाय भन्नाले समाजको मुख्य धाराबाट पछाडि परेका, विभेद र बहिष्करणको सामना गर्ने व्यक्ति तथा समूहहरूलाई बुझिन्छ। यी समुदायहरू सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा पिछडिएका हुन्छन्।

३.२ सिमान्तकरणका कारणहरू

- गरिबी र आर्थिक असमानता
- सामाजिक विभेद र छुवाछूत
- राजनीतिक प्रतिनिधित्वमा कमी
- विकास योजनामा न्यून सहभागिता

३.३ सिमान्तकृत समुदायको प्रकार

(क) जातीय आधारमा

- दलित समुदाय
- जनजाति समुदाय

(ख) लैङ्गिक आधारमा

- महिला
- एकल महिला
- लैङ्गिक अल्पसंख्यक

(ग) भौगोलिक आधारमा

- दुर्गम पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका जनता

(घ) आर्थिक आधारमा

- गरिब तथा निम्न आय वर्ग

३.४ विश्लेषणमा समेटिएका समुदायहरू

१. बादी समुदाय (लुम्बिनी प्रदेश)

परम्परागत पेशामा निर्भर, गरिबी र सामाजिक विभेदको सामना गर्ने समुदाय।

२. दलित र महिला (कर्णाली प्रदेश)

दोहोरो विभेद — जातीय र लैङ्गिक — को शिकार।

३. थारू समुदाय (सुदूरपश्चिम प्रदेश)

सांस्कृतिक रूपमा धनी तर आर्थिक रूपमा पछाडि।

४. शहरी सिमान्तकृत जनसंख्या (कोशी प्रदेश)

बढ्दो शहरी गरिबी, असुरक्षित रोजगारी र सेवा पहुँचको कमी।

३.५ सशक्तीकरणको आवश्यकता

सिमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरण बिना समावेशी लोकतन्त्र सम्भव छैन।

- शिक्षा विस्तार
- आर्थिक अवसर
- सामाजिक चेतना
- राजनीतिक सहभागिता

३.६ सिमान्तकृत समुदाय र कानुनी संरक्षण

नेपालको संविधान २०७२ ले सिमान्तकृत समुदायहरूका लागि विभिन्न विशेष व्यवस्था गरेको छ। जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ ले जातिय विभेदलाई कानुनी अपराध मानेको छ। यसैगरी लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरू पनि विद्यमान छन्।

यद्यपि कानुनी व्यवस्था र व्यवहारिक कार्यान्वयनबीचको खाडल अझै विशाल छ। कानुनी साक्षरताको कमी, न्यायमा सीमित पहुँच, प्रक्रियागत जटिलता र विभेद गर्नेहरूको राजनीतिक प्रभावले गर्दा पीडितहरूले न्याय पाउन कठिन भएको छ। HURON ले निःशुल्क कानुनी सहायता प्रदान गरेर यस खाडल कम गर्ने प्रयास गरिरहेको छ।

३.७ आर्थिक सिमान्तकरण र वित्तीय समावेशिता

आर्थिक बहिष्करण सिमान्तकरणको एउटा प्रमुख कारण र परिणाम दुवै हो। सिमान्तकृत समुदायहरूको भूमिमा सीमित पहुँच, औपचारिक वित्तीय सेवाबाट वञ्चित हुनु, र न्यून ज्याला भएका काममा निर्भरता उनीहरूलाई दीर्घकालीन गरिबीमा थुनेराख्छ।

वित्तीय समावेशिता सिमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरणको महत्वपूर्ण माध्यम हो। लघुवित्त, सहकारी, र सरकारी सहायता कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनले यी समुदायहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन सक्छ। तर कार्यक्रमहरूको लक्षीकरण (targeting) प्रभावकारी हुन आवश्यक छ।

३.८ सिमान्तकृत समुदायको राजनीतिक सशक्तीकरण

राजनीतिक सहभागिता सिमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरणको केन्द्रीय पक्ष हो। संविधानले व्यवस्था गरेको समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्थाले यी समुदायहरूलाई संसद, स्थानीय सरकार र राज्यका अन्य निकायहरूमा प्रतिनिधित्वको अवसर प्रदान गरेको छ।

तर प्रतिनिधित्व प्राप्त गर्नु मात्र पर्याप्त छैन — ती प्रतिनिधिहरूले आफ्नो समुदायको हितमा प्रभावकारी रूपमा बोल्न सक्नुपर्छ। यसका लागि नेतृत्व क्षमता विकास, राजनीतिक ज्ञान, र समुदायसँगको सबल सम्पर्क आवश्यक छ। युवा र महिला नेतृत्वलाई प्रोत्साहन गर्नु यस दिशाको महत्वपूर्ण कदम हो।

३.९ दलित समुदाय र सामाजिक न्याय

नेपालको जनगणना २०७८ अनुसार दलित समुदाय कुल जनसंख्याको लगभग १३.८ प्रतिशत छन्। ऐतिहासिक रूपमा जातिय छुवाछूत र सामाजिक विभेदका शिकार यी समुदायहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र राजनीतिक सहभागितामा अझै पिछडिएका छन्।

नेपालको संविधानले छुवाछूत र जातीय भेदभाव दण्डनीय अपराध मानेको छ। जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ ले यसलाई कानुनी अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको छ। तथापि, ग्रामीण क्षेत्रमा मन्दिर प्रवेश निषेध, सामाजिक बहिष्कार, कुइनेपानी छुवाछूत र अन्तर्जातीय विवाहमा सामाजिक विरोध जस्ता भेदभावका घटनाहरू अझै नियमित सुनिन्छन्।

दलित समुदायको सशक्तीकरणका लागि कानुनी संरक्षण मात्र पर्याप्त छैन। सकारात्मक विभेद (Affirmative Action) को प्रभावकारी कार्यान्वयन, छुवाछूत विरुद्ध सामाजिक चेतना अभियान, र दलित युवाहरूको नेतृत्व विकास एकसाथ आगाडि बढाउन आवश्यक छ। HURON ले दलित पीडितहरूलाई निःशुल्क कानुनी सहायता प्रदान गरेर न्यायमा पहुँचको काम गर्दछ।

३.१० महिलाको सिमान्तकरण र सशक्तीकरण

नेपालमा महिलाको सिमान्तकरण बहुआयामिक छ। पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना, सम्पत्तिमा पुरुषको प्राथमिकता, विवाह र परिवारमा महिलाको अधीनस्थ भूमिका, र सार्वजनिक जीवनमा सीमित सहभागिता — यी सबैले महिलाको मानव अधिकार उपभोगमा बाधा पुऱ्याउँछन्।

लैङ्गिक हिंसा — घरेलु हिंसा, बलात्कार, यौन उत्पीडन र जबरजस्ती बेचबिखन — महिला मानव अधिकारको सबैभन्दा गम्भीर उल्लंघन हो। नेपालमा लैङ्गिक हिंसाका घटनाहरूको संख्या उच्च छ र न्याय पाउने दर कम छ। पीडित महिलाहरूले सामाजिक कलंक, परिवारको दबाब र न्याय प्रणालीको जटिलताका कारण घटना दर्ता नगराउने प्रवृत्ति व्यापक छ।

महिला सशक्तीकरण भनेको केवल महिलालाई सहायता मात्र होइन, बरु सम्पूर्ण समाजको रूपान्तरण हो। जब महिला आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक रूपमा सशक्त हुन्छन्, परिवार, समुदाय र राष्ट्र सबैको विकास तीव्र हुन्छ। यसैकारण महिला सशक्तीकरण मानव अधिकार र विकासको अपरिहार्य अङ्ग हो।

३.११ आदिवासी जनजाति र सांस्कृतिक अधिकार

नेपालमा ५९ आदिवासी जनजाति समूह रहेका छन् जसको कुल जनसंख्या करिब ३५ प्रतिशत छ। यी समुदायहरूले हजारौं वर्षदेखि आफ्नो विशिष्ट भाषा, संस्कृति, परम्परा र प्राकृतिक स्रोतसँगको सम्बन्ध कायम राख्दै आएका छन्। UNDRIP (United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples) ले यी समुदायहरूको अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता दिएको छ।

नेपालमा आदिवासी जनजाति समुदायहरूले भाषिक अधिकार, भूमि र प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच, परम्परागत ज्ञानको संरक्षण, र राज्य नीति निर्माणमा पूर्वसूचित सहमति (Free, Prior and Informed Consent — FPIC) को हकमा चुनौतीहरू सामना गर्छन्। विकास परियोजनाहरूले अनेक आदिवासी समुदायहरूलाई उनीहरूको परम्परागत भूमिबाट विस्थापित गरेका उदाहरणहरू छन्।

सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षणका लागि बहुभाषिक शिक्षा, परम्परागत शासन प्रणालीको मान्यता र आदिवासी भाषाहरूको दस्तावेजीकरण महत्वपूर्ण छ। HURON ले यी समुदायहरूको अधिकारको वकालतमा लगातार संलग्न रहेको छ।

३.१२ शरणार्थी र राज्यविहीन व्यक्तिको अधिकार

नेपालमा भुटानी शरणार्थी र तिब्बती शरणार्थीहरूको उपस्थिति मानव अधिकारको एक विशेष पक्ष हो। UNHCR को सहयोगमा धेरै भुटानी शरणार्थीहरू तेस्रो मुलुक पुनर्वासमा गएका छन् तथापि अझै हजारौं नेपालमै छन्। राज्यविहीनता (Statelessness) अर्को गम्भीर समस्या हो जहाँ नागरिकता प्रमाणपत्र नभएका व्यक्तिहरू राज्यका सबै सेवाबाट वञ्चित हुन्छन्।

नागरिकता ऐन र नागरिकता प्रमाणपत्रसम्बन्धी विवाद नेपालको राजनीतिमा एक संवेदनशील विषय हो। नेपाली आमाबाट जन्मिएका तर नेपाली बाबा नभएका बालबालिकाहरूको नागरिकता समस्या एउटा जटिल मानव अधिकार प्रश्न हो। HURON ले यस विषयमा पीडितहरूलाई कानुनी सहायता प्रदान गर्दै नीतिगत सुधारका लागि वकालत गर्दै आएको छ।

३.१३ युवा र सिमान्तकृत समुदाय — नेतृत्वको नयाँ पुस्ता

नेपालको जनसंख्यामा युवाहरूको उल्लेखनीय उपस्थिति छ — कुल जनसंख्याको ४० प्रतिशतभन्दा बढी १५ देखि ३५ वर्षका युवाहरू छन्। सिमान्तकृत समुदायका युवाहरू परिवर्तनका मुख्य वाहक हुन सक्छन्। शिक्षामा पहुँच बढ्दै जाँदा, सामाजिक

सञ्जालको माध्यमबाट जानकारी प्राप्त गर्दा र सहरी क्षेत्रसँगको सम्पर्क बढ्दा यी युवाहरूमा नयाँ चेतना र महत्वाकांक्षाहरू जन्मिएका छन्।

दाङका बादी युवाहरू, कर्णालीका दलित युवाहरू, थारू र आदिवासी समुदायका नयाँ पुस्ताहरूमध्ये धेरैले उच्च शिक्षा हासिल गरेका छन् र आफ्नो समुदायको वकालतकर्ताको रूपमा उभिएका छन्। उनीहरूमध्ये केही अधिवक्ता, पत्रकार, सामाजिक उद्यमी र राजनीतिक कार्यकर्ताको रूपमा सक्रिय छन्। यो पुस्तान्तरण एक महत्वपूर्ण सकारात्मक परिवर्तनको संकेत हो।

तथापि, सिमान्तकृत समुदायका युवाहरूले विशेष चुनौतीहरूको सामना गर्दछन्। आर्थिक अवसरको अभावले धेरैलाई वैदेशिक रोजगारीमा जान बाध्य बनाउँछ। समुदायमा फर्केर काम गर्नुभन्दा बाहिर जाने आकर्षण बलियो हुन्छ। सामाजिक कलंकसँग जुध्दै आफ्नो पहिचान र सामुदायिक सम्बन्ध जोगाउनु कठिन छ। यी चुनौतीहरू सम्बोधन नगरे युवा नेतृत्वको सम्भावना साकार हुन कठिन छ।

HURON ले युवा नेतृत्व विकास कार्यक्रमहरूमार्फत सिमान्तकृत समुदायका युवाहरूलाई मानव अधिकार शिक्षा, कानुनी साक्षरता र नागरिक नेतृत्वको प्रशिक्षण दिँदछ। यसले उनीहरूलाई आफ्नो समुदायको वकालत गर्न सक्षम बनाउनुका साथसाथै राष्ट्रिय नीतिगत बहसमा सहभागी हुन पनि तयार गर्दछ।

३.१४ वृद्ध नागरिक र सिमान्तकृत समुदाय — उपेक्षित मानव अधिकार

वृद्ध नागरिकहरूको मानव अधिकार प्रायः नीतिगत बहसमा उपेक्षित हुने गर्दछ। नेपालमा ६० वर्षमाथिका जनसंख्या करिब ११ प्रतिशत छन्, र यो अनुपात बढ्दो छ। सिमान्तकृत समुदायका वृद्ध नागरिकहरूले दोहोरो सिमान्तकरण — वार्धक्यको कारण र सामाजिक वर्गको कारण — को सामना गर्दछन्।

दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रका वृद्ध नागरिकहरूलाई स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको गम्भीर समस्या छ। आफ्नो खेतबारी र घर परित्याग नगरी उपचारका लागि जिल्ला अस्पतालसम्म पुग्नु उनीहरूका लागि कठिन हुन्छ। वैदेशिक रोजगारीमा गएका सन्तानहरूले पठाउने रेमिट्यान्स भित्रिएपछि सामाजिक सुरक्षाको आवश्यकता केही हदसम्म पूरा भए पनि एकल वृद्धहरूको अवस्था अझै चिन्ताजनक छ।

नेपाल सरकारले वृद्ध भत्ता, एकल महिला भत्ता र अपांगता भत्ता जस्ता सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू संचालन गर्दछ। तथापि, सिमान्तकृत समुदायका वृद्ध नागरिकहरूले प्रायः यी कार्यक्रमहरूको जानकारीको अभाव, जटिल प्रक्रिया र स्थानीय प्रशासनमा पहुँचको कमीका कारण यी सेवाहरूबाट वञ्चित रहन्छन्। HURON ले यस्ता पात्रहरूलाई सेवा दिलाउन स्थानीय निकायसँग समन्वय गर्दछ।

३.१५ अपांगता भएका व्यक्ति र सिमान्तकृत समुदाय — दोहोरो विभेदको चुनौती

नेपालमा अपांगता भएका व्यक्तिहरू (Persons with Disabilities — PwD) पहिले नै एक उपेक्षित समूह हुन्। जब यो अपांगता सिमान्तकृत समुदायसँग जोडिन्छ — जस्तै दलित समुदायकी अपांगता भएकी महिला वा थारू समुदायको बहिरो युवा — तब दोहोरो वा तेहरो सिमान्तकरणको अवस्था सिर्जना हुन्छ। नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार कुल जनसंख्याको करिब २.२ प्रतिशत व्यक्तिहरूमा कुनै न कुनै प्रकारको अपांगता छ। तर विशेषज्ञहरूका अनुसार यो संख्या वास्तवमा कम आँकलन गरिएको हो।

नेपालले अपांगता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धि (CRPD) अनुमोदन गरेको छ र अपांग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ समेत संशोधन गरिएको छ। नेपालको संविधान २०७२ को धारा ४२ ले अपांगता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक न्याय र समावेशिताको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। तथापि, ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रमा यी कानुनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयन अत्यन्त कमजोर छ। पुनर्स्थापना सेवा, सहायक उपकरण र विशेष शिक्षाको पहुँच सहरी क्षेत्रमा मात्र सीमित छ।

दाङका बादी समुदाय र कर्णालीका दलित परिवारहरूमा अपांगता भएका सदस्यहरूको अवस्था अझ दयनीय छ। आर्थिक अभावका कारण उपचार र पुनर्स्थापनाको अवसर नपाई घरभित्रै थुनिने जीवन बिताउनु परेका यस्ता व्यक्तिहरू समाजको हरेक क्षेत्रबाट अलग्गिन्छन्। शिक्षा, रोजगारी र सामाजिक सहभागिताबाट उनीहरूको वञ्चनाले एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा गरिबी र सिमान्तकरणको चक्र जारी राख्दछ। HURON ले अपांगता भएका व्यक्तिहरूका लागि स्थानीय तहमा सहयोग समन्वय, कानुनी सहायता र जागरण कार्यक्रमहरू संचालन गर्दछ, र यो क्षेत्रलाई आफ्नो आगामी कार्यनीतिमा थप प्राथमिकता दिने प्रतिबद्धता राखेको छ।

३.१६ सिमान्तकृत समुदाय र सूचनाको हक — पारदर्शितामा पहुँचको अभाव

सूचनाको हक (Right to Information — RTI) लोकतान्त्रिक शासनको एउटा आधारभूत स्तम्भ हो। नेपालले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ जारी गरेको छ, जसले प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक निकायहरूबाट सूचना माग गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ। यो अधिकार सिमान्तकृत समुदायका लागि विशेष महत्वपूर्ण छ, किनकि सरकारी कार्यक्रम, बजेट विनियोजन र सेवा वितरणबारेको जानकारी नभई उनीहरूले आफ्ना अधिकारको माग प्रभावकारी रूपमा गर्न सक्दैनन्।

तथापि, व्यवहारमा सिमान्तकृत समुदायले सूचनाको हक प्रयोग गर्न अनेकौं अवरोधहरूको सामना गर्दछन्। निरक्षरता वा कम साक्षरताका कारण लिखित सूचना मागको प्रक्रिया गाह्रो छ। नेपाली भाषामा मात्र उपलब्ध सरकारी दस्तावेजहरूले स्थानीय भाषा मात्र बोल्ने समुदायहरूलाई थप वञ्चित बनाउँछ। सूचना अधिकारी (Information Officer) कहाँ जाने र कसरी निवेदन दिने भन्नेबारे जानकारीको अभाव छ। प्रशासनिक ढिलाइ र सूचना नदिने संस्कृतिले यस अधिकारको व्यावहारिक प्रयोगलाई सीमित बनाउँछ।

HURON ले सूचनाको हकलाई सामाजिक न्यायको औजारको रूपमा प्रयोग गर्दछ। सिमान्तकृत समुदायका सदस्यहरूलाई आफ्नो गाउँपालिका वा नगरपालिकाको बजेट, कार्यक्रम र सेवाबारे सूचना माग गर्न प्रशिक्षण दिनु एक सशक्त उपकरण हो। जब समुदायले यो हक प्रयोग गर्न सिक्छ, त्यसले स्थानीय सरकारको जवाफदेहितामा उल्लेखनीय वृद्धि ल्याउँछ। 'जानकार नागरिक, सशक्त समुदाय' भन्ने सिद्धान्तमा आधारित भई HURON ले सूचना अधिकार अभियानलाई आफ्नो ग्रामीण सचेतना कार्यक्रमहरूमा एकीकृत गरेको छ।

अध्याय ४ | Chapter 4

प्रादेशिक विश्लेषण र संरचनात्मक परिदृश्य

Provincial Analysis & Structural Overview

४.१ परिचय

नेपालमा सिमान्तकृत समुदायहरूको अवस्था केवल सामाजिक वा आर्थिक समस्यामा सीमित छैन, बरु यो एक संरचनात्मक (structural) समस्या हो। राज्यका नीति, संस्थागत व्यवहार, सामाजिक दृष्टिकोण र ऐतिहासिक असमानताहरूले यी समुदायहरूको लोकतान्त्रिक सहभागितामा अवरोध सिर्जना गरेका छन्।

४.२ संरचनात्मक अवरोधहरू

- शिक्षा, सूचना र चेतनामा असमान पहुँच
- स्थानीय शासन संरचनामा कमजोर प्रतिनिधित्व
- जातीय तथा लैङ्गिक विभेद
- आर्थिक असमानता र गरिबी
- सेवा वितरण प्रणालीमा भेदभाव
- नीति निर्माण प्रक्रियामा न्यून सहभागिता

📍 ४.३ दाङ (लुम्बिनी प्रदेश) — बादी समुदाय

समस्या विश्लेषण

- शिक्षामा सीमित पहुँच र निरन्तरता अभाव
- स्थानीय शासनमा न्यून प्रतिनिधित्व
- परम्परागत पेशामा निर्भरता
- सामाजिक दृष्टिकोणमा विभेद

लोकतान्त्रिक अवरोध

बादी समुदाय राजनीतिक प्रक्रियामा प्रभावकारी रूपमा सहभागी हुन सकेका छैनन्। उनीहरूको आवाज नीति निर्माण तहसम्म पुग्न कठिनाइ छ।

📍 ४.४ कर्णाली प्रदेश — दलित र महिला

समस्या विश्लेषण

- स्थानीय निकायको प्रक्रियामा संरचनागत भेदभाव
- लैङ्गिक हिंसा र सामाजिक बहिष्कार
- शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा सीमित पहुँच
- निर्णय प्रक्रियामा न्यून सहभागिता

लोकतान्त्रिक अवरोध

कर्णालीमा दलित र महिलाहरू दोहोरो विभेद (जातीय + लैङ्गिक) का कारण नीति निर्माण र स्थानीय शासनमा कमजोर प्रतिनिधित्वमा छन्।

📍 ४.५ सुदूरपश्चिम प्रदेश — थारू समुदाय

समस्या विश्लेषण

- सांस्कृतिक सीमान्तकरण
- भूमि र स्रोतमा सीमित पहुँच
- राजनीतिक सहभागितामा अवरोध
- विकास योजनामा न्यून प्राथमिकता

लोकतान्त्रिक अवरोध

थारू समुदायको सांस्कृतिक पहिचान भए पनि राजनीतिक निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको प्रभाव कमजोर छ, जसले समावेशी लोकतन्त्रमा चुनौती सिर्जना गर्छ।

📍 ४.६ कोशी प्रदेश — शहरी सिमान्तकृत जनसंख्या

समस्या विश्लेषण

- आर्थिक जोखिम र असुरक्षित रोजगारी
- सार्वजनिक सेवामा पहुँच अवरोध
- नागरिक संलग्नतामा चुनौती

लोकतान्त्रिक अवरोध

शहरी गरिब समुदायहरू राज्य संरचनामा औपचारिक रूपमा उपस्थित भए पनि उनीहरूको सहभागिता व्यवहारमा कमजोर छ।

४.७ नीतिगत एकीकरण

- नीति निर्माणमा अनिवार्य समावेशी प्रतिनिधित्व

- स्थानीय तहमा सहभागितामूलक योजना प्रणाली
- सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने कानुनी संरचना
- लक्षित कार्यक्रम र बजेट व्यवस्था
- समुदाय आधारित निर्णय प्रक्रिया

४.८ तुलनात्मक विश्लेषण — प्रदेशगत समानता र भिन्नता

चार प्रदेशको तुलनात्मक विश्लेषणले केही महत्वपूर्ण समानताहरू र भिन्नताहरू प्रकट गर्दछ। सामान्य समस्याहरूमा: सेवामा सीमित पहुँच, नीति निर्माणमा न्यून सहभागिता, र संरचनागत विभेद सबै प्रदेशमा विद्यमान छन्।

भिन्नताका हिसाबले दाङका बादी समुदायको समस्या मुख्यतः सांस्कृतिक कलंक र पेशागत निर्भरतामा केन्द्रित छ। कर्णालीका दलित र महिलाले दोहोरो विभेद (जाति + लिंग) को सामना गर्छन्। थारूहरूको समस्या भूमि अधिकार र सांस्कृतिक पहिचानसँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ। कोशीका शहरी सिमान्तकृत समुदाय भने बसोबासको अनिश्चितता र अनौपचारिक रोजगारीको जोखिममा छन्।

४.९ स्थानीय सरकारको भूमिका र जवाफदेहिता

सङ्घीयता कार्यान्वयनपछि स्थानीय सरकारहरूले सिमान्तकृत समुदायको जीवनमा सोझो प्रभाव पार्ने नीति र कार्यक्रम सञ्चालन गर्छन्। स्वास्थ्य, शिक्षा, पूर्वाधार र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू स्थानीय तहले नै व्यवस्थापन गर्दछन्।

तथापि, स्थानीय सरकारहरूको क्षमता, स्रोत र प्रतिबद्धतामा व्यापक भिन्नता देखिन्छ। सिमान्तकृत समुदायको हितमा काम गर्ने र नगर्ने स्थानीय सरकारहरूबीचको अन्तर ठूलो छ। जवाफदेहिता संयन्त्रको विकास, समुदायस्तरीय अनुगमन, र सहभागितामूलक बजेट प्रक्रियाले यस अवस्था सुधार्न सक्छ।

४.१० सफलताका उदाहरण र सिकाइ

चुनौतीहरूका बाबजुद केही सफलताका उदाहरणहरू पनि छन् जसबाट सिक्न सकिन्छ। कर्णाली प्रदेशमा केही स्थानीय तहहरूले महिला सहभागितामूलक बजेट प्रक्रिया अपनाएका छन्। सुदूरपश्चिममा थारू सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षणका लागि सामुदायिक संस्थाहरूले प्रभावकारी काम गरेका छन्।

यी सफलताहरूबाट के सिक्न सकिन्छ भने: सामुदायिक स्वामित्व, स्थानीय नेतृत्व, र सरकारी साझेदारी एकसाथ भएमा परिणाम राम्रो आउँछ। HURON ले यस्ता राम्रा अभ्यासहरूको दस्तावेजीकरण र प्रचार-प्रसार गरेर नीति सुधारमा योगदान पुऱ्याएको छ।

४.११ तथ्याङ्कीय विश्लेषण — Statistical Analysis

निम्न तालिकाले चार प्रदेशका सिमान्तकृत समुदायको प्रमुख सूचकहरूको तुलनात्मक अवस्था देखाउँछ:

सूचक	दाङ (बादी)	कर्णाली (दलित/महिला)	सुदूरपश्चिम (थारू)	कोशी (शहरी सिमान्तकृत)
साक्षरता दर	निम्न	अति निम्न	मध्यम	मध्यम
आर्थिक अवस्था	न्यून	अति न्यून	न्यून-मध्यम	न्यून
राजनीतिक सहभागिता	अत्यन्त सीमित	सीमित	सीमित	सीमित
स्वास्थ्य सेवा पहुँच	सीमित	अत्यन्त सीमित	सीमित	आंशिक
भूमि स्वामित्व	न्यून	अत्यन्त न्यून	विवादित	न्यून
न्यायमा पहुँच	सीमित	अत्यन्त सीमित	सीमित	आंशिक

यो तुलनात्मक विश्लेषणले स्पष्ट पार्छ कि कर्णाली प्रदेशका दलित र महिलाहरू सबभन्दा बढी सिमान्तकृत अवस्थामा छन्, जबकि कोशी प्रदेशका शहरी सिमान्तकृत समुदायको अवस्था आंशिक रूपमा राम्रो भए पनि विकासको लाभबाट अझै वञ्चित छन्।

४.१२ बादी समुदायको विस्तृत विश्लेषण (दाङ, लुम्बिनी प्रदेश)

बादी समुदाय नेपालको एक विशेष सिमान्तकृत समुदाय हो जसको ऐतिहासिक सम्बन्ध परम्परागत मनोरञ्जन कला — नाच, गायन र बाजा बजाउने पेशासँग जोडिएको छ। काठमाडौं उपत्यकासहित मध्यपश्चिम नेपालका विभिन्न जिल्लामा बसोबास गर्ने यो समुदाय गरिबी, सामाजिक विभेद र अवसरको अभावको त्रिकोणमा फसेको छ।

ऐतिहासिक सन्दर्भ: परम्परागत रूपमा बादी समुदायका महिलाहरू वेश्यावृत्तिमा संलग्न हुन बाध्य गरिन्थे, जुन सामाजिक र आर्थिक विकल्पहीनताको परिणाम थियो। यो ऐतिहासिक अपमान र शोषण उनीहरूको सामाजिक प्रतिष्ठा र आत्मसम्मानमा गहिरो घाउ छाडेको छ। यद्यपि कानुनले यस्तो शोषण निषेध गरेको छ, सामाजिक मनोवृत्तिमा पर्याप्त परिवर्तन अझै आएको छैन।

शिक्षाको अवस्था: बादी समुदायका बालबालिकाको विद्यालय नामांकन दर कम छ र छाड्ने दर उच्च छ। आर्थिक बाध्यताका कारण अभिभावकहरूले बालबालिकालाई श्रममा लगाउनु पर्ने अवस्था, सामाजिक कलंकका कारण विद्यालयमा सहपाठीहरूबाट अपमानित हुने डर, र उच्च शिक्षाको खर्च उठाउन नसक्नु प्रमुख कारणहरू हुन्।

भूमि र आवासको समस्या: दाङमा बादी समुदायका अधिकांश परिवार भूमिहीन छन् वा सार्वजनिक जमिनमा अनधिकृत बसोबास गर्दछन्। जग्गाको ल्यान्ड सर्टिफिकेट नभएकाले उनीहरूले बैंक ऋण, सरकारी सहायता र दीर्घकालीन आवास सुरक्षा पाउन सकिरहेका छैनन्।

सकारात्मक परिवर्तनका संकेत: HURON र अन्य संस्थाहरूको वकालतमा केही बादी युवाहरूले उच्च शिक्षा हासिल गरेका छन् र सामाजिक परिवर्तनका अभियन्ताको रूपमा उभिएका छन्। यो सकारात्मक परिवर्तनलाई नीतिगत समर्थनमार्फत विस्तार गर्नु आवश्यक छ।

४.१३ थारू समुदायको विस्तृत विश्लेषण (सुदूरपश्चिम प्रदेश)

थारू नेपालको तराईका आदिवासी बासिन्दा हुन् जसको हजारौं वर्षको समृद्ध सांस्कृतिक इतिहास छ। भित्रपट्टि तराईको मलेरिया प्रतिरोधी क्षमताका कारण ऐतिहासिक रूपमा विरल जनसंख्या रहेको यस क्षेत्रमा थारूहरू पुस्तौंदेखि बसोबास गर्दछन्। तर शाहकालीन अवधिमा भूमि सुधार नाममा गरिएको पहाडे उपनिवेशीकरण र कमैया प्रथाले उनीहरूको जीवन र भूमि दुवैमा गहिरो असर पाऱ्यो।

कमैया र कमलरी प्रथा: बन्धुआ मजदुरीको एक प्रकार — कमैया प्रथाले पुस्तौंसम्म थारू परिवारहरूलाई जमिनदारहरूको अधीनमा राख्यो। सन् २००० मा नेपाल सरकारले कमैया प्रथा उन्मूलन घोषणा गऱ्यो। यद्यपि मुक्त कमैयाहरूको पुनर्स्थापना र भूमि वितरण प्रक्रिया अपूर्ण र विवादास्पद रह्यो। यसैगरी कमलरी (थारू बालिकाको घरेलु श्रम) प्रथा पनि उन्मूलनका लागि सघन अभियान आवश्यक पऱ्यो।

भूमि अधिकार र विस्थापन: सुदूरपश्चिमका थारू समुदायहरूको एउटा सबैभन्दा ठूलो चिन्ता भनेको उनीहरूको पुर्ख्यौली भूमिमाथिको अधिकार हो। वन संरक्षण क्षेत्र र राष्ट्रिय निकुञ्ज विस्तारले थारू बस्तीहरूलाई विस्थापित गरेका उदाहरणहरू छन्। पूर्वसूचित सहमति (FPIC) को सिद्धान्त व्यवहारमा लागू नहुनु यसको मूल समस्या हो।

सांस्कृतिक पुनरुत्थान: हालका दशकहरूमा थारू समुदायमा सांस्कृतिक पुनरुत्थानको एउटा सकारात्मक लहर देखिएको छ। थारू भाषाको दस्तावेजीकरण, सांस्कृतिक महोत्सव, र थारू युवाहरूको शिक्षा तथा राजनीतिमा बढ्दो सहभागितालेसमुदायको पहिचान र आत्मविश्वास बलियो बनाएको छ।

अध्याय ५ | Chapter 5

निष्कर्ष, सिफारिस र भविष्यको दिशा

Conclusion, Recommendations & Future Direction

५.१ परिचय

मानव अधिकार, लोकतन्त्र र सिमान्तकृत समुदायबीचको सम्बन्ध अत्यन्त गहिरो र बहुआयामिक छ। लोकतन्त्रको सार केवल निर्वाचन वा प्रतिनिधित्वमा सीमित हुँदैन; यसको वास्तविक अर्थ तब स्थापित हुन्छ जब समाजका सबै वर्ग, विशेषतः ऐतिहासिक रूपमा वञ्चित, उत्पीडित र सीमान्तकृत समुदायहरूले समान अवसर, सम्मान र निर्णय प्रक्रियामा सार्थक सहभागिता प्राप्त गर्छन्। यस अध्यायले अघिल्ला चार अध्यायमा प्रस्तुत सामग्री, प्रादेशिक विश्लेषण र संरचनात्मक परिदृश्यलाई एकीकृत गरेर समग्र निष्कर्ष, नीतिगत सिफारिस र भविष्यको दिशानिर्देश प्रस्तुत गर्दछ।

५.२ प्रमुख निष्कर्षहरू

१. मानव अधिकारको व्यवहारिक कार्यान्वयन कमजोर छ

नेपालको संविधान र कानुनी व्यवस्थाले व्यापक मानव अधिकार सुनिश्चित गरे पनि व्यवहारिक स्तरमा सिमान्तकृत समुदायले ती अधिकारको समान उपभोग गर्न सकेका छैनन्।

२. लोकतान्त्रिक सहभागितामा संरचनात्मक बाधा

जातीय, लैङ्गिक, आर्थिक र भौगोलिक असमानताले सिमान्तकृत समुदायको सहभागितालाई सीमित बनाएको छ।

३. प्रतिनिधित्व मात्र पर्याप्त छैन

औपचारिक प्रतिनिधित्व भए पनि निर्णय प्रक्रियामा प्रभावकारी भूमिका कमजोर छ।

४. मूल कारण संरचनागत छ

दाङ, कर्णाली, सुदूरपश्चिम र कोशी प्रदेशको विश्लेषणले देखाएको छ कि समस्याको जरो संरचनागत बहिष्कार र स्रोत असमानतामा आधारित छ।

५. स्थानीय शासनमा सिमान्तकृत आवाजको अनुपस्थिति

सङ्घीयता कार्यान्वयनपश्चात् स्थानीय सरकारहरूले थप अधिकार र स्रोत प्राप्त गरेका छन्, तर सिमान्तकृत समुदायहरूको स्थानीय निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता अझै अपर्याप्त छ। वडा समितिदेखि पालिकासम्म सिमान्तकृत समुदायहरूको उपस्थिति र प्रभाव सीमित देखिन्छ।

६. अन्तरसम्बद्ध विभेद (Intersectional Discrimination)

जाति, लिङ्ग, भूगोल र आर्थिक अवस्थाको संयुक्त प्रभावले बहुआयामिक विभेद सिर्जना गर्दछ। कर्णालीकी दलित महिला जस्ती व्यक्तिहरूले एउटा नभई धेरै सिमान्तकरणको एकसाथ सामना गर्नु पर्दछ। यस बहुस्तरीय विभेदलाई सम्बोधन गर्न अन्तरसम्बद्ध (intersectional) दृष्टिकोण आवश्यक छ।

५.३ सिफारिसहरू

नीतिगत सिफारिस

- समावेशी नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन
- सिमान्तकृत समुदायका लागि लक्षित बजेट
- नीति निर्माण तहमा अनिवार्य प्रतिनिधित्व
- सहभागितामूलक योजना प्रणाली

सामाजिक सिफारिस

- सामाजिक चेतना अभिवृद्धि अभियान
- विभेद विरुद्ध शून्य सहनशीलता नीति
- समुदाय आधारित नेतृत्व विकास

शैक्षिक सिफारिस

- निःशुल्क तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चितता
- छात्रवृत्ति र सहुलियत कार्यक्रम
- स्थानीय भाषामा शिक्षा सामग्री विकास

आर्थिक सिफारिस

- सीप विकास र उद्यमशीलता कार्यक्रम
- सहकारी तथा वित्तीय पहुँच विस्तार
- रोजगारमुखी परियोजना

संस्थागत सिफारिस

- सिमान्तकृत समुदाय हितका लागि विशेष आयोग वा निकाय स्थापना
- स्थानीय तहमा मानव अधिकार अनुगमन संयन्त्र विकास
- नागरिक समाज संस्थाहरूसँगको साझेदारी र समन्वय सुदृढ
- HURON र अन्य मानव अधिकार संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि

५.४ भविष्यको दिशा

नेपालमा समावेशी लोकतन्त्र निर्माणका लागि अबको प्राथमिकता केवल अधिकार घोषणा होइन, अधिकारको व्यवहारिक कार्यान्वयन हुनुपर्छ।

- डिजिटल समावेशीता
- समुदाय आधारित नीति अनुसन्धान
- युवा नेतृत्व विकास
- स्थानीय तहको उत्तरदायित्व वृद्धि

नेपालमा समावेशी लोकतन्त्र निर्माणको यात्रा अझै जारी छ। यो यात्रा केवल संरचनागत परिवर्तनमा मात्र सीमित हुँदैन — यसमा मानसिकता, संस्कृति र सामाजिक व्यवहारमा पनि आमूल परिवर्तन आवश्यक छ। राज्य, नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम र आम नागरिक सबैको सक्रिय सहभागिता बिना यो परिवर्तन सम्भव छैन।

५.५ HURON को भूमिका र प्रतिबद्धता

तीन दशकभन्दा बढी समयदेखि HURON नेपालमा मानव अधिकार, लोकतन्त्र र सिमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरणका लागि अथक रूपमा काम गर्दै आएको छ। मुद्दा संचालन, नीतिगत वकालत, सामुदायिक जागरण र क्षमता विकासमार्फत HURON ले हजारौं पीडित र सिमान्तकृत व्यक्तिहरूको जीवनमा सकारात्मक प्रभाव पारेको छ।

भविष्यमा HURON ले डिजिटल प्रविधिको उपयोगमार्फत पहुँच विस्तार, युवा र महिला नेतृत्व विकास, अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी बलियो बनाउने, र अनुसन्धान-आधारित नीतिगत वकालतमा आफ्नो कार्यक्रम केन्द्रित गर्ने प्रतिबद्धता राख्दछ।

५.६ समापन निष्कर्ष

लोकतन्त्रको मूल्य तब मात्र स्थापित हुन्छ जब सबै नागरिक समान रूपमा सहभागी हुन सक्छन्। यदि सिमान्तकृत समुदाय अझै पनि राज्य, समाज र नीतिगत प्रक्रियाबाट अलग रहन्छन् भने लोकतन्त्र अधुरो रहन्छ।

५.७ संक्रमणकालीन न्याय र शान्ति निर्माण

नेपालमा सन् १९९६ देखि २००६ सम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वले हजारौं नागरिकको ज्यान लिएको, हजारौं बेपत्ता पारेको र लाखौंलाई विस्थापित गरेको थियो। द्वन्द्वपीडितहरूको न्याय र पुनर्एकीकरण अझै अनसुलझिएको मुद्दा हो।

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (TRC) र बेपत्ता छानबिन आयोगले द्वन्द्वकालीन उल्लंघनहरूको छानबिन गर्ने आदेश पाएका छन्। तथापि यी आयोगहरूको काम ढिलो, विवादास्पद र पीडितकेन्द्रित हुन सकेको छैन। दण्डहीनताको संस्कृति, राजनीतिक संरक्षण र पीडितहरूमाथिको निरन्तर धम्की-दबाब संक्रमणकालीन न्यायका प्रमुख बाधा हुन्।

HURON ले पीडितहरूको वकालत, रणनीतिक मुद्दा संचालन र अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको अवस्था उजागर गर्ने कामलाई प्राथमिकता दिएको छ। सिमान्तकृत समुदायका द्वन्द्वपीडितहरू — दलित महिला,

आदिवासी युवा र ग्रामीण गरिबहरू — न्यायको पर्खाइमा बसेका छन्। उनीहरूको आवाज संक्रमणकालीन न्यायको केन्द्रमा हुनु आवश्यक छ।

५.८ नेपालमा मानव अधिकारको भविष्य — सम्भावना र चुनौती

नेपाल एक महत्वाकांक्षी संवैधानिक ढाँचासहित अगाडि बढिरहेको छ। संघीयता कार्यान्वयन, समावेशी प्रतिनिधित्वको विस्तार र नागरिक समाजको बढ्दो सक्रियता — यी सबै सकारात्मक संकेत हुन्। डिजिटल प्रविधिको विस्तारसँगै युवा पुस्ता मानव अधिकार र लोकतन्त्रका विषयमा थप जागरूक र सक्रिय भएको देखिन्छ।

तर चुनौतीहरू पनि उत्तिकै गम्भीर छन्। राजनीतिक अस्थिरता र नेतृत्वको अभाव, संवैधानिक प्रावधानहरूको ढिलो कार्यान्वयन, जलवायु परिवर्तनका कारण कृषि र जीविकामा असर, आर्थिक पलायन र प्रतिभा पलायन (Brain Drain), र सामाजिक मिडियामा गलत सूचना र घृणास्पद भाषण — यी नयाँ र पुराना चुनौतीहरूले नेपालको लोकतान्त्रिक यात्रामा बाधा पुऱ्याउन सक्छन्।

भविष्यमा आशाको आधार के छ भने: नेपाली नागरिकहरूले बारम्बार आफ्ना अधिकारका लागि लडेका छन् र लोकतान्त्रिक आन्दोलनमार्फत परिवर्तन ल्याएका छन्। यो जनचेतना र सक्रियता नेपालको सबैभन्दा ठूलो शक्ति हो। HURON जस्ता संस्थाहरूले यही शक्तिलाई संगठित गर्दै, पीडितहरूको आवाज बुलन्द गर्दै, र राज्यको जवाफदेहिता माग गर्दै नेपालमा न्यायपूर्ण र समावेशी लोकतन्त्रको निर्माणमा आफ्नो भूमिका निरन्तर निर्वाह गर्नेछ।

५.९ नागरिक समाजका लागि कार्ययोजना

यस विश्लेषणबाट नागरिक समाजका लागि निम्न कार्ययोजना सुझाव गर्न सकिन्छ:

अल्पकालीन (१–२ वर्ष): सिमान्तकृत समुदायका लागि कानुनी साक्षरता कार्यक्रमहरू विस्तार गर्ने; स्थानीय तहमा मानव अधिकार अनुगमन नेटवर्क स्थापना गर्ने; महिला र दलित नेतृत्व विकास प्रशिक्षण संचालन गर्ने; र संक्रमणकालीन न्यायमा पीडितहरूको आवाज अभिलेखीकरण गर्ने।

मध्यकालीन (३–५ वर्ष): चार प्रदेशका सिमान्तकृत समुदायका लागि एकीकृत सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने; नीति निर्माणमा सिमान्तकृत समुदायको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न वकालत गर्ने; र डिजिटल साक्षरता र सूचना अधिकार कार्यक्रम विस्तार गर्ने।

दीर्घकालीन (५+ वर्ष): संरचनागत परिवर्तनका लागि कानुनी र संवैधानिक सुधारको वकालत जारी राख्ने; सिमान्तकृत समुदायका लागि दीर्घकालीन सामाजिक सुरक्षा प्रणाली निर्माणमा योगदान गर्ने; र अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी मार्फत अनुभव आदानप्रदान गर्ने।

५.१० समापन सन्देश

नेपालको इतिहास भनेको संघर्ष र आशाको इतिहास हो। प्रत्येक जनआन्दोलन, प्रत्येक न्यायिक जित, र प्रत्येक सिमान्तकृत व्यक्तिले आफ्नो अधिकारका लागि उठाएको आवाज — यी सबै मिलेर नेपालको लोकतान्त्रिक आधार बनेको छ।

यस प्रकाशनले सिमान्तकृत समुदायहरूको कठिन यात्रालाई अभिलेखबद्ध गर्दै उनीहरूको संघर्ष र आकांक्षालाई स्वर दिएको छ। यो स्वर सुन्ने, यो संघर्षसँग एकजुट हुने र यो परिवर्तनमा भाग लिने जिम्मेवारी हम्मेहम्मे पाठकहरू, नीति निर्माताहरू र सामाजिक अभियन्ताहरूको हो।

HURON को विश्वास छ — एक दिन आउनेछ जब दाङका बादी बालबालिका, कर्णालीकी दलित महिला, सुदूरपश्चिमका थारू युवा र कोशीका शहरी गरिब परिवार सबैले नेपालको संविधानले दिएका अधिकारहरूको सम्पूर्ण उपभोग गर्न सक्नेछन्। त्यो दिनको निम्ति हामी मिलेर काम गरौं।

> "मानव अधिकारको रक्षा, लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र सिमान्तकृत समुदायको सशक्तीकरण — यी तीनै तत्व एकअर्काका पूरक हुन्; कुनै एक कमजोर हुँदा सम्पूर्ण लोकतान्त्रिक संरचना नै अधुरो हुन्छ।"

४.१४ मधेश प्रदेश — मधेशी समुदायको मानव अधिकार अवस्था

यस प्रकाशनको मूल चार प्रदेशको विश्लेषणबाहेक मधेश प्रदेशको विशेष सन्दर्भ पनि उल्लेखनीय छ। नेपालको तराईमा रहेको मधेश प्रदेश जनसंख्याको दृष्टिले नेपालको सबैभन्दा घना बस्तीको क्षेत्र हो। मधेशी समुदायले ऐतिहासिक रूपमा राज्यका सेवा, सुरक्षा निकाय र उच्च प्रशासनिक पदमा सीमित प्रतिनिधित्वका कारण असमानता अनुभव गरेका छन्।

२०१५–२०१६ को मधेश आन्दोलनले पहिचान, सङ्घीय सीमाङ्कन र समानुपातिक प्रतिनिधित्वका विषयलाई राष्ट्रिय राजनीतिक एजेन्डामा ल्याएको थियो। यस आन्दोलनले मधेशी समुदायको राजनीतिक चेतना र संगठन क्षमता दर्साएको थियो। तथापि आन्दोलनको क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको उचित छानबिन र जवाफदेहिता अझै सुनिश्चित हुन बाँकी छ।

मधेश प्रदेशमा दलित, महिला र मुस्लिम अल्पसंख्यकहरूको अवस्था विशेष रूपमा चिन्ताजनक छ। सामाजिक संरचनाभित्रैको विभेदले एउटा समुदायभित्र पनि सिमान्तकरणका तह सिर्जना गर्दछ। भूमिहीनता, कृषि श्रमिकको शोषण र जातीय विभेद मधेश प्रदेशका विशेष मानव अधिकार समस्याहरू हुन्।

HURON ले मधेश प्रदेशमा आफ्नो उपस्थिति विस्तार गर्दै स्थानीय नागरिक समाज संस्थाहरूसँग साझेदारीमा काम गरिरहेको छ। रणनीतिक मुद्दा संचालन, कानुनी साक्षरता र मानव अधिकार अनुगमनमार्फत HURON मधेशका सिमान्तकृत समुदायहरूलाई समेत न्याय दिलाउन प्रतिबद्ध छ।

४.१५ गाँडकी र बागमती प्रदेश — शहरीकरणको छायाँमा सिमान्तकृत जनसंख्या

काठमाडौं उपत्यका र पोखरा जस्ता द्रुत शहरीकरणका क्षेत्रहरूमा आन्तरिक प्रवासीहरूको ठूलो संख्या छ। कर्णाली, गण्डकी र सुदूरपश्चिमका ग्रामीण क्षेत्रहरूबाट रोजगारी र शिक्षाको खोजीमा आउने यी प्रवासीहरूमध्ये धेरैजसो सिमान्तकृत समुदायका सदस्य हुन्छन्।

काठमाडौंका झुप्रो बस्ती र अनौपचारिक बस्तीहरूमा बसोबास गर्ने यी प्रवासी परिवारहरू सहरी सेवाबाट प्रायः वञ्चित हुन्छन्। स्थायी बसोबास नभएकाले बालबालिकालाई सरकारी विद्यालयमा दर्ता गराउन, स्वास्थ्य बीमामा सहभागी हुन र स्थानीय तहका कार्यक्रमहरूको लाभ लिन कठिनाइ हुन्छ। नागरिकता र स्थायी ठेगानाको अभावले यिनीहरूलाई राज्यको दृष्टिमा 'अदृश्य' बनाउँदछ।

HURON ले काठमाडौं उपत्यकाका शहरी सिमान्तकृत बस्तीहरूमा कानुनी शिविर, मोबाइल स्वास्थ्य सेवा समन्वय, र बालबालिका शिक्षा सहयोग कार्यक्रमहरू संचालन गर्दछ। यी कार्यक्रमहरूले शहरमा आएका सिमान्तकृत प्रवासी परिवारहरूलाई आधारभूत सेवामा पहुँच दिलाउन सहयोग गर्दछन् र उनीहरूको मानव अधिकारको रक्षा गर्दछन्।

परिशिष्ट ४ — मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८

(Universal Declaration of Human Rights 1948)

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १० डिसेम्बर १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा पारित प्रस्ताव नं. २१७ क (३) बाट ग्रहण र घोषणा गरिएको हो। यस घोषणापत्रको धारा १ देखि ३० सम्मको व्यवस्था गरिएको छ। यसलाई नेपालले १४ मे, १९९१ मा अनुमोदन गर्‍यो। नेपालको संविधान तथा विविध कानुनहरूले यसलाई घरेलुकरण गरेको छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रले मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धनका लागि गरेका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका निमित्त १० डिसेम्बर १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र पारित गर्‍यो। यो घोषणापत्र मानव अधिकारसम्बन्धी पहिलो ऐतिहासिक एवम् अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो। यस घोषणापत्रलाई संयुक्त राष्ट्रसंघका सबै सदस्य राष्ट्रहरूले अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्दछ। सदस्य नहुनेलाई पनि उल्लङ्घन गर्ने अधिकार छैन। लामो अवधिसम्म सबै राष्ट्रहरूले यस घोषणापत्रलाई सर्वसम्मतिबाट पालना गरेका कारण यसले विश्वव्यापी रूप धारण गरेको छ।

प्रस्तावना

➢ मानव परिवारका सबै सदस्यहरूमा अन्तरनिहित प्रतिष्ठा तथा सम्मान र अविच्छिन्न अधिकारहरूको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार भएकोले,

➢ मानव अधिकारप्रति अवहेलना र अनादरको परिणामस्वरूप मानव जातिको अन्तस्करणाई नै आहत गर्ने बर्बरतापूर्ण कामहरू भएका र मानव जातिले आस्था र वाक् स्वतन्त्रताको तथा भय र अभावबाट मुक्तिको उपभोग गर्न पाउने विश्वको सिर्जना सर्वसाधारण जनताको उच्चतम आकांक्षाको रूपमा घोषित भएकोले,

➢ अत्याचार र दमनको विरुद्ध अन्तिम उपायको रूपमा मानिसहरूले विद्रोह गर्न बाध्य नपरोस् भन्नका लागि कानुनको शासनद्वारा मानव अधिकारको संरक्षण गर्न आवश्यक भएकोले,

➢ राष्ट्रहरूबीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध विकास गर्न अत्यावश्यक भएकोले,

➢ संयुक्त राष्ट्रसंघका जनताहरूले बडापत्रमा मूलभूत मानव अधिकारमा, व्यक्तिको प्रतिष्ठा तथा मूल्य र महिला तथा पुरुषका समान अधिकारहरूमा आफ्नो विश्वास पुनः पुष्टि गरेको र सामाजिक प्रगति र बृहत्तर जीविकोपार्जनका उपायका लागि संकल्प गरेकोले,

➢ सदस्य राष्ट्रहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघको सहयोगमा मानव अधिकार र मूलभूत स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी सम्मान र पालनाका लागि प्रवर्द्धन गर्ने वचनबद्धता गरेकोले,

➢ यी अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरूको साझा बोध सर्वोत्तम महत्वको भएकोले,

राष्ट्रहरूले हरेक व्यक्ति र समाजका प्रत्येक अङ्गलाई यस विश्वव्यापी घोषणापत्रलाई सबैले मनसाय गरी यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरूको सम्मान बढाउने निरन्तर शिक्षा र अभ्यासद्वारा प्रयास गर्ने तथा सदस्य राष्ट्रका जनताबीच र तिनको अधिकारक्षेत्रमा रहेका जनताबीच यी अधिकारहरूको प्रभावकारी रूपमा विश्वव्यापी मान्यता र पालनाका लागि प्रगतिशील उपायहरूद्वारा सुनिश्चित गर्न प्रयत्न गर्ने सर्वसाधारण मानकको रूपमा यस मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रलाई घोषित गर्दछन्।

धारा १

सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र र अन्तस्करणले युक्त भई आपसमा भाइचाराको भावना लिएर व्यवहार गर्नु पर्दछ। उनीहरूलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियत जस्ता कुनै किसिमको भेदभावबिना यस घोषणापत्रमा उल्लिखित सबै अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरूको उपभोग गर्ने अधिकार छ।

धारा २

प्रत्येक व्यक्तिलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतको आधारमा कुनै भेदभाव नगरी यस घोषणापत्रमा उल्लिखित सबै अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको उपभोग गर्ने अधिकार छ।

धारा ३

प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवन, स्वतन्त्रता र व्यक्तिगत सुरक्षाको अधिकार छ।

धारा ४

कसैलाई पनि दासता वा बाँधाको अवस्थामा राख्न हुँदैन। दासताको व्यापार सबै रूपमा निषेध गरिएको छ।

धारा ५

कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड दिन पाइँदैन।

धारा ६

प्रत्येक व्यक्तिलाई सर्वत्र कानुनको दृष्टिमा एक व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार छ।

धारा ७

सबै व्यक्तिहरू कानुनको दृष्टिमा समान छन् र कुनै पनि भेदभावबिना कानुनको समान संरक्षण पाउने अधिकार छ। सबै व्यक्तिहरूलाई यस घोषणापत्रको उल्लङ्घनमा हुने भेदभावविरुद्ध र त्यस्तो भेदभावका लागि उक्साहटविरुद्ध समान संरक्षण पाउने अधिकार छ।

धारा ८

प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानुनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारहरूको उल्लङ्घन गर्ने कार्यहरूविरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार छ।

धारा ९

कुनै पनि व्यक्तिलाई मनमर्जी रूपमा गिरफ्तार गर्ने, थुन्ने वा निर्वासित गर्न हुँदैन।

धारा १०

प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो अधिकारहरू र दायित्वहरूको निर्धारण र आफूविरुद्ध लगाइएको कुनै पनि फौजदारी अभियोगको फैसलाका लागि स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायाधिकरणद्वारा न्यायोचित र सार्वजनिक सुनुवाइको पूर्ण समानताको आधारमा अधिकार छ।

धारा ११

(१) दण्डनीय कसूरको अभियोग लागेका प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो प्रतिरक्षाका लागि आवश्यक सबै ग्यारेन्टीहरू प्राप्त सार्वजनिक कारबाहीमा कानुन बमोजिम दोषी साबित नभएसम्म निर्दोष मानिने अधिकार छ।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई त्यस्तो कार्य वा लोपका कारण दण्डनीय कसूरको दोषी ठहराउनु हुँदैन, न त ती कार्यहरू वा लोपका कारण कडा दण्ड दिनु हुँदैन।

धारा १२

कुनै पनि व्यक्तिलाई आफ्नो गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारसम्बन्धी मामिलामा मनमर्जी रूपमा हस्तक्षेप गर्न वा आफ्नो सम्मान र प्रतिष्ठामाथि आक्रमण गर्न हुँदैन। प्रत्येक व्यक्तिलाई त्यस्तो हस्तक्षेप वा आक्रमणविरुद्ध कानुनी संरक्षण पाउने अधिकार छ।

धारा १३

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशभित्र आवतजावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार छ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देश लगायत कुनै पनि देश छाड्ने र आफ्नो देशमा फर्कने अधिकार छ।

धारा १४

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई उत्पीडनबाट बच्न अन्य देशहरूमा शरण लिने र शरणको उपभोग गर्ने अधिकार छ।

(२) गैर–राजनीतिक कार्यहरूबाट वा संयुक्त राष्ट्रसंघका उद्देश्य र सिद्धान्तहरूसँग असंगत कार्यहरूबाट उत्पन्न अभियोजनको अवस्थामा यो अधिकारको उपभोग गर्न सकिने छैन।

धारा १५

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई एउटा राष्ट्रियताको अधिकार छ।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई मनमर्जीपूर्वक आफ्नो राष्ट्रियताबाट वञ्चित गर्न वा आफ्नो राष्ट्रियता परिवर्तन गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गर्न हुँदैन।

धारा १६

(१) उमेर पुगेका पुरुष र महिलाहरूले जाति, राष्ट्रियता वा धर्मको कारणले कुनै पनि सीमितताबिना विवाह गरी परिवार बसाउन पाउने अधिकार छ। उनीहरूले विवाहको सम्बन्धमा, विवाहका क्रममा र विवाह विच्छेदका बेला बराबर अधिकार पाउनु पर्दछ।

(२) विवाह गर्न चाहने व्यक्तिहरूको स्वतन्त्र र पूर्ण सहमतिबाट मात्र विवाह हुन सक्छ।

(३) परिवार समाजको प्राकृतिक र मूलभूत समूह एकाइ हो र समाज तथा राज्यद्वारा संरक्षण पाउने अधिकार छ।

धारा १७

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई एकल वा अरूसँग सामूहिक रूपमा सम्पत्ति राख्ने अधिकार छ।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई मनमर्जी रूपमा आफ्नो सम्पत्तिबाट वञ्चित गर्न हुँदैन।

धारा १८

प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, अन्तस्करण र धर्म स्वतन्त्रताको अधिकार छ। यस अधिकारले आफ्नो धर्म वा विश्वास परिवर्तन गर्ने स्वतन्त्रता र एकल वा सामूहिक रूपमा, सार्वजनिक वा निजी रूपमा, शिक्षण, अभ्यास, उपासना र अनुष्ठानद्वारा आफ्नो धर्म वा विश्वास प्रकट गर्ने स्वतन्त्रता समावेश छ।

धारा १९

प्रत्येक व्यक्तिलाई अभिव्यक्ति र विचार स्वतन्त्रताको अधिकार छ। यस अधिकारले हस्तक्षेपबिना आफ्नो विचार राख्ने र कुनै पनि माध्यमद्वारा सीमानाको परवाह नगरी सूचना र विचार खोज्ने, प्राप्त गर्ने र प्रसार गर्ने स्वतन्त्रता समावेश छ।

धारा २०

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्ण सभा तथा संगठन बनाउने स्वतन्त्रताको अधिकार छ।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै संगठनमा सदस्य बन्न बाध्य पार्न सकिँदैन।

धारा २१

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष रूपमा वा स्वतन्त्र रूपमा छानिएका प्रतिनिधिहरूमार्फत आफ्नो देशको शासनमा सहभागी हुने अधिकार छ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशमा सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचको अधिकार छ।

(३) जनताको इच्छा नै सरकारको अधिकारको आधार हुनेछ। यो इच्छा आवधिक र वास्तविक निर्वाचनहरूद्वारा व्यक्त हुनेछ जुन सार्वभौमिक र समान मताधिकार र गोप्य मतदानद्वारा वा यस्तै स्वतन्त्र मतदान प्रक्रियाहरूद्वारा हुनेछ।

धारा २२

समाजका सदस्यको रूपमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षाको अधिकार छ र राष्ट्रिय प्रयास र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगद्वारा तथा प्रत्येक राज्यको संगठन र स्रोतसाधनको अनुरूप आफ्नो मर्यादा र व्यक्तित्वको स्वतन्त्र विकासका लागि आवश्यक आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको उपभोग गर्न पाउने अधिकार छ।

धारा २३

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई काम गर्ने, आफ्नो रोजगारी स्वतन्त्र रूपमा छनोट गर्ने, न्यायोचित र अनुकूल कामका अवस्थाहरू प्राप्त गर्ने र बेरोजगारीविरुद्ध संरक्षण पाउने अधिकार छ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई कुनै पनि भेदभावबिना समान कामका लागि समान पारिश्रमिक पाउने अधिकार छ।

(३) काम गर्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र परिवारको मानवीय प्रतिष्ठा सुनिश्चित गर्ने न्यायोचित र अनुकूल पारिश्रमिक पाउने अधिकार छ र आवश्यकता परेमा अन्य सामाजिक सुरक्षाका साधनहरूद्वारा पूरक सहायता पाउने अधिकार छ।

(४) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो हितको संरक्षणका लागि ट्रेड युनियन गठन गर्न वा त्यसमा सम्मिलित हुन पाउने अधिकार छ।

धारा २४

प्रत्येक व्यक्तिलाई आराम र विश्रामको अधिकार छ, जसमा कामको उचित सीमा र नियमित बिदासहितको सवैतनिक बिदाको अधिकार समावेश छ।

धारा २५

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणका लागि पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकार छ, जसमा खाना, लुगा, आवास र चिकित्सा सेवा तथा आवश्यक सामाजिक सेवाहरू तथा बेरोजगारी, बिरामी, अशक्तता, वैधव्य, वृद्धावस्था वा आफ्नो नियन्त्रणभन्दा बाहिरका परिस्थितिहरूमा जीविकाको अभावका अवस्थामा सुरक्षाको अधिकार समावेश छ।

(२) मातृत्व र बाल्यकालमा विशेष हेरचाह र सहायता पाउने अधिकार छ। सबै बालबालिकाहरूले वैवाहिक वा अवैवाहिक सम्बन्धबाट जन्मिए तापनि समान सामाजिक संरक्षण पाउनु पर्छ।

धारा २६

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षाको अधिकार छ। कम्तीमा प्रारम्भिक र मौलिक शिक्षा निःशुल्क हुनुपर्छ। प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य हुनेछ। प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षा सामान्यतः उपलब्ध गराइनेछ र उच्च शिक्षा मेधाको आधारमा सबैका लागि समान रूपमा सुलभ हुनेछ।

(२) शिक्षाले मानव व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानव अधिकारहरू र मूलभूत स्वतन्त्रताहरूको सम्मानलाई बलियो बनाउनतर्फ निर्देशित हुनेछ। यसले सबै राष्ट्रहरू, जातीय वा धार्मिक समूहहरूबीच समझदारी, सहनशीलता र मित्रता बढाउनेछ र शान्ति कायम राख्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघका गतिविधिहरूलाई अगाडि बढाउनेछ।

(३) अभिभावकहरूलाई आफ्ना बालबालिकालाई दिइने शिक्षाको किसिम छनोट गर्ने प्राथमिकताको अधिकार छ।

धारा २७

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा स्वतन्त्र रूपमा सहभागी हुने, कलाको आनन्द लिने र वैज्ञानिक प्रगति र त्यसका फाइदाहरूमा सहभागी हुने अधिकार छ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफूले प्राप्त गरेका कुनै पनि वैज्ञानिक, साहित्यिक वा कलात्मक कृतिहरूबाट उत्पन्न नैतिक र आर्थिक स्वार्थहरूको संरक्षण पाउने अधिकार छ।

धारा २८

प्रत्येक व्यक्तिलाई सामाजिक र अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाको अधिकार छ जसमा यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरूलाई पूर्ण रूपमा महसूस गर्न सकिन्छ।

धारा २९

(१) प्रत्येक व्यक्तिको समुदायप्रति कर्तव्य छ जसमा मात्र उसको व्यक्तित्वको स्वतन्त्र र पूर्ण विकास सम्भव छ।

(२) आफ्नो अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरूको उपभोग गर्दा प्रत्येक व्यक्ति कानुनद्वारा निर्धारण गर्ने त्यस्ता सीमाहरूमा मात्र सहभागी रहनेछ जुन अरूका अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरूको उचित मान्यता र सम्मान सुनिश्चित गर्न र एक लोकतान्त्रिक समाजमा नैतिकता, सार्वजनिक व्यवस्था र सामान्य कल्याणको न्यायोचित आवश्यकताहरू पूरा गर्नका लागि हुनेछ।

(३) संयुक्त राष्ट्रसंघका उद्देश्यहरू र सिद्धान्तहरूसँग असंगत प्रयोजनहरूका लागि यी अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरू कुनै पनि अवस्थामा प्रयोग गर्न पाइने छैन।

धारा ३०

यस घोषणापत्रको कुनै पनि कुरालाई कुनै राष्ट्र, समूह वा व्यक्तिलाई यहाँ उल्लिखित कुनै पनि अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरूलाई नष्ट गर्ने उद्देश्यका लागि कुनै पनि गतिविधिमा संलग्न हुन वा त्यस्तो कार्य गर्न पाउने अधिकार दिन्छ भनी व्याख्या गर्न पाइने छैन।

सन्दर्भ सूची — References

- नेपालको संविधान, २०७२
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू
- संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार घोषणापत्र (UDHR), 1948
- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयका प्रतिवेदनहरू
- केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, नेपाल
- विभिन्न शैक्षिक जर्नल, अनुसन्धान लेख तथा सरकारी प्रकाशनहरू
- HURON Annual Reports & Legal Case Documentation
- UNHCR Nepal Country Reports
- National Human Rights Commission (NHRC) Reports
- जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८
- घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६
- सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४
- बाल ऐन, २०७५
- UNDRIP — United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 2007
- ICCPR — International Covenant on Civil and Political Rights
- ICESCR — International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
- CEDAW — Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women
- CRC — Convention on the Rights of the Child
- CAT — Convention Against Torture
- Transparency International — Corruption Perception Index, Nepal Reports
- National Planning Commission, Nepal — Periodic Plans and SDG Progress Reports
- UNDP Nepal — Human Development Reports

परिशिष्ट — Appendix

परिशिष्ट १: विश्लेषणमा समेटिएका समुदायहरू

प्रदेश	जिल्ला/स्थान	समुदाय
लुम्बिनी प्रदेश	दाङ	बादी समुदाय
कर्णाली प्रदेश	कर्णाली	दलित र महिला
सुदूरपश्चिम प्रदेश	सुदूरपश्चिम	थारू समुदाय
कोशी प्रदेश	कोशी	शहरी सिमान्तकृत जनसंख्या

परिशिष्ट २: प्रमुख विश्लेषण सूचकहरू

- शिक्षा पहुँच
- आर्थिक अवस्था
- राजनीतिक सहभागिता
- सामाजिक समावेशीता
- सेवा पहुँच

परिशिष्ट ३: HURON सम्पर्क विवरण

संगठन	Human Rights Organization of Nepal (HURON)
अध्यक्ष	Mr. Indra Prasad Aryal
ठेगाना	171 Sahayogmarga, Anamnagar, Kathmandu | G.P.O. Box 5424
फोन	+977-9851058368
इमेल	huron.nepal@gmail.com | info@huronnepal.org
वेबसाइट	www.huronnepal.org

Human Rights